

Э. ХУРШУТ

ҲАКИМХОННИНГ
ҲАЁТИ
ВА
САЁҲАТЛАРИ

Масъул муҳаррир: ЎзССР ФА мухбир аъзоси
У. ҚАРИМОВ

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ГСР «ФАН» НАШРИЁТИ
1987

Ушбу рисолада тарихчи, географ, адабиётшунос ва маърифатпарвар, рус тили ва маданияти билан илк бор танишган, уни кенг тарғиб этган Ҳакимхоннинг ҳаёти ва саёҳатлари ҳақида ҳикоя қилинади.

Рисолада Ҳакимхоннинг форс тилида ёзилган мемуар асари «Мунтахаб ат-таворих» қўлёзмаларидан парчалар келтирилади.

Брошюра кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган.

Тақризчилар:

филология фанлари докторлари А. ҲАЙИТМЕТОВ,
И. АБДУЛЛАЕВ

X $\frac{0501000000-3522}{M 355(04)-87}$ 204-87

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1987 й.

КИРИШ

XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган тарихнавис, адабиётшунос, географ, сайёҳ ва маърифатпарвар Муҳаммад Ҳақимхоннинг ҳаёти ва фаолияти, унинг автобиографик характерда ёзилган фундаментал асари «Мунтахаб ат-таворих» («Тарихдан сайланма китоб») ҳали кўпчиликка маълум эмас.

XIX асрнинг биринчи ярми охирида яратилган «Мунтахаб ат-таворих» асарининг аҳамияти ҳақида бизга рус ва совет олимларининг асар тўғрисидаги мулоҳазалари яққол далолат беради. Жумладан, Е. Каль, А. А. Семёнов, В. В. Бартольд каби олимлар мазкур асарни Ўрта Осиё халқлари тарихини яратувчи жуда муҳим манба деб ҳисоблайдилар.

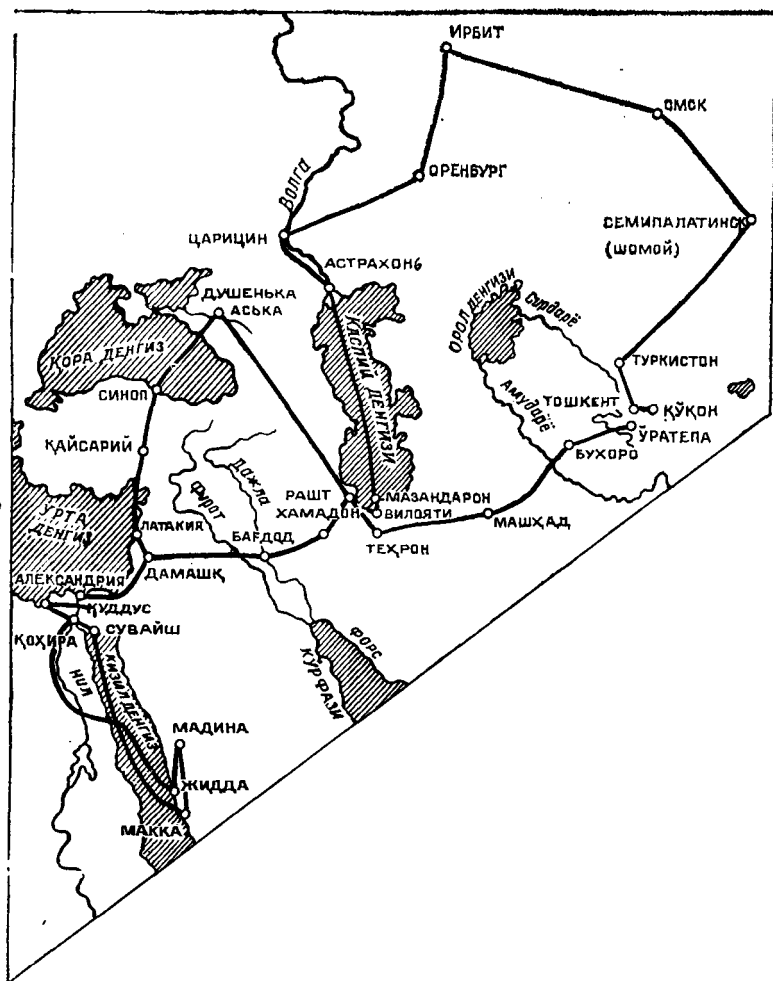
Бу улкан ёзма ёдгорликни хотиранома ҳам, автобиографик солнома ҳам, тарихий асар ҳам дейиш мумкин. Чунки унда ана шу уч жиҳатнинг ҳаммаси мужассамлашгандир.

Ҳақимхоннинг бу асари Ўрта Осиё халқлари ва унга қўшни бўлган давлатлар тарихи ҳақида ҳам маълумот берувчи муҳим манбалардан ҳисобланади. Бу асар меҳнаткашларнинг аҳволи, оммавий ҳаракатлар ҳақида жуда кўп материалларни қамраб олганлиги билан бошқа тарихий асарлардан ажралиб туради.

Асарнинг яна бир диққатга сазовор томони шундаки, Ҳақимхон сарой тарихчиларидан эмас, у ўзининг демократик эътиқоди учун Қўқон хонлигидан ҳайдаб чиқарилган ва бутун умрини сарсон-саргардонликда ўтказган.

Ҳақимхон ўз даврнинг машҳур шоирлари Нодира, Хозиқ, Султонхон Адолар билан шахсан таниш бўлган. У ўз асарида бу шоирларнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида қимматли материаллар бериб, уларнинг бир қанча шеърларидан намуналар келтиради. Ҳақимхон ўз даврнинг илғор зиёлиси бўлиб, XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида яшаб ўтган ўзбек халқининг прогрессив намоёндаларидан анча илгарироқ, яъни

XIX асрнинг биринчи чорагидаёқ рус тили ва Россия билан танишиш шарафига муяссар бўлган, рус тилини мукамал билиб олган биринчи ўзбеклардан эди.

Ушбу картада сайёҳ Ҳакимхоннинг оёғи етган ўлкалар ва шаҳарлар кўрсатилган.

Узининг «Мунтахаб ат-таворих» асарида Ҳакимхон Россия ва Яқин Шарқ мамлакатлари эришган ютуқларни ҳар томонлама муҳокама қилади, шу билан бир қаторда Қўқон хонлигида ва бошқа Урта Осиё хонлик-

ларида ҳукм сурган феодал одатларни қаттиқ танқид остига олади.

Бундай хатти-ҳаракат ўз даврида муҳим аҳамият касб этиб, дадил қадам ҳисобланарди. Муаллиф ўз асари билан ўқувчини ўрта аср феодализи ҳукмрон бўлган Қўқондан бутунлай бошқа оламга — тараққиётда Ўрта Осиёдан анча илгарилаб кетган бошқа мамлакатларга ҳаёлан сафар эттиради. Бу мамлакатларнинг иқтисодий сиёсати ва маданий ҳаётини чуқурроқ тасвирлар экан, гўё қоқоқлик, зўрлик, зулм, эксплуатация ҳукмрон бўлган Қўқон хонлигини ана шу мамлакатлардан ўрнат олишга чақиргандек бўлади.

Ҳакимхон Қўқон хонлигидаги шафқатсиз реакция шаронтида қувғинлик, дарбадарликда ҳаёт кечиришига қарамай, Россия ва Яқин Шарқ мамлакатларидаги илғор фикр ва маданиятнинг кенг ташвиқотчиси бўлиб майдонга чиқади.

Ушбу брошюрада ўз даврининг билимли, маданиятли, илғор фикрли зиёлиси — Ҳакимхоннинг ҳаёти ва саёҳатлари билан таништириб ўтамиз.

ДАРБАДАРЛИК ВА ҚУВҒИНЛИҚДА

Ватанга бўлган ҳақиқий муҳаббат чет эл ҳаётини ҳаққоний тасвирлаш ва фақат шу йўл билан ўз халқига фойда келтиришдан ҳам иборатдир.

Н. Смеляков

Ҳакимхон таниқли оилада таваллуд топди. У она томонидан Қўқон ҳокими Норбўтабийга (1770—1798) невара ва унинг вориси Олимхонга (1798—1810) жиян эди. У ёшлигида Қўқоннинг бўлғуси ҳокими Муҳаммад Алихон (1822—1842) билан бирга тарбияланади. Ҳакимхоннинг бобоси Ҳакимтўра ўша даврнинг таниқли шахсларидан ҳисобланар эди. Унга энг обрўли одамлар, ҳатто давлат бошлиқлари ҳам маслаҳат ва ёрдам сўраб мурожаат этишарди. Ҳакимтўранинг аралашуви билан бир неча жанжаллар, айниқса Уратепа билан Бухоро амирлиги ўртасидаги қонли низоларнинг олди олинган эди.

Ҳакимхоннинг отаси Маъсумхон Олимхоннинг синглисига уйланган эди. Олимхон уни Исфарага ҳоким этиб тайинлаганда у бу лавозимдан ўз ихтиёри билан воз кечган эди. Маъсумхон ўта юмшоқ кўнгилли бўлиб, унинг илтимоси билан бир неча минг кишилар ўлим жазосидан қутулиб қолган эдилар. Хулоса қилиб айтганда, Ҳакимхон яшаётган оила Қўқон хонлигида алоҳида мавқега эга бўлиб, ўз замонасига нисбатан прогрессив роль ўйнаган эди.

Лекин бу оиланинг тинчлиги, орттирган мавқеи узоққа бормади. 1822 йилда Муҳаммад Алихоннинг ҳокимият тепасига келиши билан ҳамма нарса остун-устун бўлиб кетди. Ҳакимхонлар оиласи ҳам бошқа кўплаб кишилар каби янги ҳокимнинг ғазабига учради.

Бу даврларда Қўқон хонлиги энг кучли давлатлардан бирига айланган эди. Унинг қўшнилари ҳам бу билан ҳисоблашмасдан иложлари йўқ эди. Қўқон хонлигига асосан 1709 йилдан бошлаб асос солинган эди. Бу пайтда бу хонлик Бухоро амирлигидан мустақил равишда шаклланиб, Норбўтабий ҳукмронлиги йилларида Фарғона водийси ва Хўжанд (ҳозир Тожикистон ССРдаги Ленинобод области) территорияларини ўз ичига олар эди. Олимхон ҳукмронлиги йилларида бу хонлик чегаралари янада кенгайиб, Тошкент ва Чимкент ша-

ҳарларини ҳам ўз мавқеи остида сақлар эди. Умархон хонлиги даврида эса Туркистон шаҳари, Еттисувдан то Или водийсигача Қўқон хонлиги ихтиёрида эди.

Муҳаммад Алихон ҳукмронлиги даврида Қўқон хонлигига қозоқ ва қирғизлар яшайдиган катта территориялар ҳам бўйсундирилган эди. Унинг давлат чегаралари жанубдан Жиззахгача, ғарбдан Туркистон шаҳри атрофларигача, шимолдан қирғизларнинг бутун территорияси бўйлаб, Балхаш кўли ва Или дарёсидан то Шарқдаги Қошғаргача чўзилган эди.

Муҳаммад Алининг давлат тепасига келиши кучли репрессия ва қувғинлар билан ажралиб турарди. У кўпгина кишилар, биринчи навбатда Маъсумхон ва Ҳакимхоннинг ҳам ўз юртидан чиқиб кетишига сабаб бўлган эди. У ҳокимиятни эгаллаган дастлабки кунда ноқ турли ичи қора шахслар Маъсумхон ва унинг ўғли Ҳакимхонни ёмонлаб тухмат тошларини ёғдирдилар. Бу зиёли кишиларни хонга қарши қўйиб уларни бадарга этилишига эришдилар. Бундай иғволарга учган Муҳаммад Алихон ўз яқин кишиларини Маъсумхон ҳузурига юбориб: «Сизлар Олимхон ва Умархон даврида Маккага сафар қила олмаган экансизлар. Энди сизларнинг бу эзгу орзуларингиз амалга ошди — Муҳаммад Алихон сизларни бу сафарга отланишларингизга рухсат этди», — деган хабарни етказишади.

Бу оддий тузоқ бўлиб, ўзига ёқмаган кишилардан қутулишнинг осон йўли эди, чунки бундай узоқ ва машаққатли сафардан кўпчилик тирик қайтмас эди. Лекин тирик қолганлар ҳам ўз юртига қайтишга ботина олмай, бирон қулай шароит туғилганда қайтиш умидида бошқа юртларда сарсон-саргардон кезишга мажбур бўлардилар.

Буни яхши тушунган Маъсумхон хон билан суҳбатлашиш учун унинг саройига келади. Лекин уни хоннинг олдига киритмайдилар. Хоннинг яқинлари тезроқ йўлга тушишини айтиб, шошилтирадилар. Уни шундай тезлик билан Қўқондан чиқариб юборадиларки, натижада у на ўғли, на яқин қариндошлари билан хайрлаша олади.

Қувғин қилинган Маъсумхон Тошкентга етиб келиб, шу ерда ўз ҳамроҳлари билан учрашади ва узоқ йўлга тайёргарлик кўра бошлайди. У Тошкентдан Ясси шаҳрига, ҳозирги Туркистонга етиб келади. Бу ерда у Хивага кетаётган карвонга қўшилиб олади.

Хоразмнинг давлат бошлиғи Муҳаммад Раҳимхон (1806—1825) уни кутиб олиш учун ўғли ва яқин киши-

ларини унинг истиқболига жўнатади. Улар Маъсумхонни зўр ҳурмат билан кутиб оладилар.

Орадан уч йилга яқин вақт ўтгач, Муҳаммад Раҳимхон вафот этади. Маъсумхон унинг ўғли Оллоқулихон (1825—1842)дан рухсат олиб, Эроннинг шимолидаги Машҳад томон йўл олади. Ҳақимхон ўз асариди отасининг бошпана излаб ўн йилдан кўпроқ кезиб юрган юртларининг қисқача таърифини келтириб ўтади.

Аниқланишича, Машҳадда қисқа вақт бўлган Маъсумхон, ҳеч қандай сабаб бўлмаган ҳолда Бухоро амири Ҳайдар (1800—1826) ҳузурига келиб қолади. Амир Ҳайдар вафот этгач, Маъсумхон Бухоро амирлигининг марказида жойлашган, ўзига мустақил Шаҳрисабз томон йўл олади. Чунки Шаҳрисабзда унинг қонуний мероси ҳисобланган жой бўлиб, бу ерда Дониёл оталиқ ҳукмрон эди. Дониёл оталиқ уни зўр ҳурмат-эҳтиром билан кутиб олади.

У Шаҳрисабздан ўша пайтда мустақил ҳисобланган Уратепага унинг ҳоқими Муҳаммад Раҳим девонбегининг илтимоси билан келади. Амир Насрулло (1826—1860) даврида яна Бухорода пайдо бўлади.

Маъсумхон 1833 йилда Амир Насрулло рухсати билан яна саёҳатга отланади. Бухорони тарк этган Маъсумхон Шаҳрисабздаги ўз мероси ҳисобланмиш жойларга умид билан кириб келади. Бироқ Дониёл оталиқ унга унчалик илтифот кўрсатмайди ва жуда оз улуш ажратади. Шаҳрисабздан Макка томон отланган Маъсумхон йўлда Ҳисорга кириб у ердан ёрдам олади. У Афғонистоннинг Ҳазрати имом деган жойига етиб келгандан сўнг бу ерда оғир касалликка чалиниб ётиб қолади ва бир ҳафтадан сўнг 1834 йилда вафот этади.

Шундай қилиб, машҳур рус тарихчи олими В. Наливкиннинг таърифлашича, «ўз даврининг ёрқин фикр эгаси бўлган, ўша машъум тузумда гуманистлиги билан ажралиб турувчи», юксак билимга эга бўлган, юқори табақага мансуб бўлишидан қатъи назар, ўз умрини қувғинлик ва дарбадарликда ўтказган Маъсумхон ҳаёти ана шундай фожиали якунланади.

Хонликдан Маъсумхонни чиқариб юборган Муҳаммад Алихон энди Ҳақимхон билан шуғуллана бошлайди. Аввал унга қимматли совға-саломлар топширади. Сўнг уни Тўрақўрғон, Наманган ва Қосон каби шаҳарларга ҳоқим этиб тайинлайди. Бундай илтифотлар билан у Ҳақимхонни давлат марказидан ажратиб, узоқроққа юборишни кўзда тутган эди.

Ҳақимхон Қўқонни тарк этиб Сирдарё орқали Тўрақўрғонга етиб келади ва ўз вазифасини бажаришга киришади. Бу ўлкада Ҳақимхон бирмунча тартиб ўрнади. Элни осойишта — тинчликда яшаши учун қўлидан келганча ҳаракат қилади. Лекин оддий халқнинг Ҳақимхонга бўлган ҳурмати Муҳаммад Алихонга ёқмайди — унинг қонли панжалари Ҳақимхон томон етиб келади.

Қўқон хони Ҳақимхонни ўз вазифасидан озод этиб, унинг ўрнига Эрназар девонбегини тайинлайди. Эрназар девонбеги Сирдарё орқали Тўрақўрғонга етиб келиб йигирма киши қуршовида шаҳар чеккасида тўхтади ва Ҳақимхонга икки кишидан иборат элчи юбориб, бўлган воқеа — ўзгаришни унга маълум қилади. Бу пайтга келиб Ҳақимхон қўл остида яхши қуроолланган тўрт мингдан ортиқ навкарлар бор эди. Бу совуқ хабарни эшитган Ҳақимхонга содиқ амирлар Муҳаммад Алихонга қарши курашишни маслаҳат берадилар. Бунинг учун улар дастлаб Эрназарни асир олишлари, сўнгра барча кемаларни ўз қирғоқлари томон ҳайдаб келишлари керак эди. Шундай қилинса Муҳаммад Алихонни совуқда сув кечиб улар томон етиб келиши амри маҳол эди. Ҳақимхон тарафини олаётган амирлар эса шаҳарлардан бирида истиқомат қилаётган Олимхоннинг ўғли Иброҳимхонни, у Оталиқ номи билан ҳам танилган эди, тахтга ўтказишга ҳаракат қилардилар.

Ҳақимхон ўз амирларининг фикрини диққат билан тинглагач, уларга қараб шундай дейди: «Мен шу пайтгача бирор кишига ёмонлик қилмаганман. Бундан буён ҳам бундай ниятим йўқ. Мен ҳар доим ҳақиқат йўлидан юришга интилдим. Бу йўлдан ҳеч қачон қайтмайман. Мен ҳеч қачон беғуноҳларнинг қонини тўкмайман».

Шундан сўнг у ўз ҳузурига Эрназар девонбегини келтиришни буюрди. У унга Тўрақўрғон, Наманган ва Қосонга ҳокимлик қилишни топширади ва қирқта навкарлари билан Қўқон томон йўл олади. Улар Сирдарёни кечиб Қўқонга етгунларича вақт ярим кечадан ошади.

Бу воқеадан хабар топган Муҳаммад Алихон ва унинг амирлари Ҳақимхоннинг бу олижаноблигига ҳайрон қолишади, тўрт минг навкарлари бўлишига қарамай ҳокимликдан воз кечганлигига шубҳаланишади. Муҳаммад Алихон қирқта навкарларини уни кутиб олишга юборади ва уларни Навбаҳор номли мулкига элтиб қўйишни топширади.

Эрта тонгдан бошлаб Ҳақимхоннинг бу мулки атрофини икки юз навкар ўраб олади. Бу ҳол — уй қамоғи тўрт ойча давом этади. Ҳақимхон ҳаётининг бундай машаққатли пайтида ҳар доим бўлганидек, дўст-душманлар ҳам синовдан ўтади. Кўпгина дўстлари ундан воз кечадилар.

Қирқта навқаридан тўрт кишигина қолади, қолганлари турли томонга тарқаб кетадилар ва ўз юмушлари билан шуғуллана бошлайдилар.

Ҳақимхоннинг афсус билан ёзишича, бу оғир кунларда унинг марҳаматидан баҳраманд бўлганларнинг баъзилари ундан хабар олиб турдилар, эзгулик нима эканлигини билмаган баъзи кўрнамаклар эса ундан юз ўгириб, бирор марта ҳам ҳол-аҳвол сўрамадилар, уни тақдир ҳукмига ҳавола қилдилар. Ҳақимхон асир олинган куннинг биринчи кечаси жуда даҳшатли ўтди. Вақт ярим кечадан ошгач, унинг хонасига ранги ўчган хизматкори кириб келиб: «Эшик олдида анчадан бери ўта қонхўр ўн жаллод қатор бўлиб турибди, қўлларида ўтқир яланғоч қилич, сиз томонга қараб имо-ишоралар қилишмоқда», — дейди. Буни эшитган Ҳақимхон ҳаётдан бутунлай умид узади. Ўрнидан туриб ювиниб, тоатибодат қилиб ўлимни кутиб ўтиради. Шу орада яна хизматкори кириб келиб: «Ўша ўн киши сизнинг олдингизга кириб келишаётган эди, бирдан Муҳаммад Алихоннинг маҳрамлари келиб уларни чақириб олиб кетишди», — дейди.

Қаттиқ ҳаяжонланиш бир оз барҳам топиб, яна ҳаёт учқунлари кўрина бошлагандек бўлади Ҳақимхонга.

Шундай қилиб, охири нима билан тугаши номаълум бўлган дақиқалар, кунлар ана шундай хавотирли ўтабошлайди. Чунки Муҳаммад Алихон ўз қарорини ҳар онда ўзгартириши мумкин эди. Ҳақимхон яшаётган жой доимо навқарлар қуршовида бўлиб, унинг ҳар бир хатти-ҳаракати бир дақиқа бўлсин назоратсиз қолмасди.

Қаттиқ ҳаяжон ва изтироблар Ҳақимхон соғлиғига салбий таъсир кўрсата бошлади. У бир куни ўз хизматкорини бозорга дори-дармон учун юборса, у соддалигидан бўлса керак, ични бўшаштирадиган таблеткалардан икки юзтачасини олиб келади.

Бир куни анча соғайиб қолган Ҳақимхон ҳовлига ювиниш учун чиқса, унинг қоровуллари ухлаб ётишган, катта қозонда эса шўрва қайнаётган экан. Шунда Ҳақимхон ўша ич сурадиган таблеткаларни қозонга

ташлаб, ҳеч нарса бўлмагандек ўз жойига келиб ўтирибди. «Қисқа қилиб айтганда,— деб ёзади муаллиф,— улар (уйқудан уйғонган навкарлар — Э. Х.) зўр иштаҳа билан овқатни паққос туширишди. Бир оз вақт ўтгач, ҳаммалари қоринларини чангаллаб, у ёқдан бу ёққа чопиб қолишди, пана жой излаб ҳар томонга тарқалиб кетишди. Шундай қилиб эшик олдидаги соқчилардан бирортаси ҳам қолмади. Ҳаммалари ҳолсизланиб ҳар жой-ҳар жойда думалаб қолишди. Улардан кўпчилиги қаттиқ оғриб, баъзилари вафот этишди. Буларни кўриб турсам-да, фақир ҳеч нарса бўлмагандек ўлтира бердим. Охири бу хабар эртасига Муҳаммад Алихонга ҳам бориб етди. У аҳмоқ икки маҳрамини ҳузуримга юборди. Улар мендан бу воқеа тафсилотини сўрай бошладилар. Фақир уларга: «Уларни мени ихтиёримга эмас, мен ғарибни улар ихтиёрига топширганлар. Мен уларнинг аҳволини қайдан билай?» — дедим.

Мендан бу жавобни эшитган маҳрамлар Муҳаммад Алихонга бориб ғарибнинг сўзларини етказибдилар. У аҳмоқ ҳеч нарса демабди.

Эртасига ўша лаънати касаллар ўрнига яна бошқа итлар пайдо бўлди. Аммо бу аҳмоқлар ўша воқеани билмай, қандай йўл билан бўлса-да чап бериб қочиб қутулишди. Шундан сўнг бошқа келганлари қўрққанидан бўлса керак, мен ғарибни кўнглимни олишга интила бошлашди».

Авторнинг ёзишича, ҳаяжон, умид ва умидсизлик билан ўтган бу тўрт ой давомида унинг димоғига доимо ўлим ҳиди келиб турган. Кунларнинг бирида энди тонг ёриша бошлаган пайтда ташқаридан кишиларнинг овози, қуроолларнинг шақирлаши эшитилади. Ҳақимхон хонасига қилич яланғочлаган навкарлар кириб келиб эшик олдида қаторлашиб туришади. Уларни кўрган Ҳақимхон ҳаёт билан видолашиб ўлимга тайёргарлик кўра бошлайди. Шу пайт Муҳаммад Алихоннинг энг яқин надимларидан бири унга ҳурмат билан: «Муҳаммад Алихон сизни ҳам отангиз каби ҳаж қилишга юбормоқчи. Отланишингиз мумкин»,— дейди.

Бошқалар уни табриклашади. Ҳақимхон ҳам ўз келажигига, соғ қолганига ишонч ҳосил қилади. Отлар келтирилиб, йўлга тушишади. Шаҳардан четга чиққан Ҳақимхон Тангриқул шиғавул, Азимбой додҳо ва ўзи каби қувғин қилинган Фозилбек билан учрашади. Икки юз ҳарбий кишилар уларни қўриқлаб кетишади. Муаллиф «бизлар бўйинларимизни эгиб улардан ол-

динроқда дарбадарлик Ватани сари қадам ташлаб борардик», — деб ёзади.

Эскорт (кимса ёки нарсани кузатиб борадиган ҳарбий соқчилар отряди.— Э. Х.) дарёдан кечиб ўтиб Шохидон деган жойга етиб келганларида уларнинг олдига икки хизматкори билан Муҳаммад Юсуф етиб келади. У Муҳаммад Алихон Ҳақимхонни Туркистон шаҳригача кузатиб қўйишни унга топширганини айтади. Эртаси куни улар бу ердан чиқиб бир неча манзилгоҳлардан ўтиб Тошкентга кириб келишади. Бу вақтда Тошкент ҳам Қўқон хонлиги таркибига кирар эди. Тошкент ҳокими Лашкар қушбеги Ҳақимхонни саёҳат учун керакли нарсалар билан таъминлайди. Улар энди Арис томон йўл оладилар. Йўлда Ҳақимхон Муҳаммад Юсуфнинг ҳам хонликдан қувғин қилинганлигини эшитади.

Туркистонга етиб келгач Ҳақимхонни Фозилбек ва Муҳаммад Юсуфдан ажратадилар. Улар Хоразм томон йўл оладилар деб алдаб, сўнгра иккаласини бошини танидан жудо қиладилар.

Ҳақимхон карвон билан узоқ йўлга отланади. Ҳарбий отряд уни Чу (ҳозир Қозоғистон ССРда) шаҳригача кузатиб қўяди ва шу ердан Тошкентга қайтиб кетади.

Қўриқчилардан холи бўлган Ҳақимхон энди ўзини бир оз эркинроқ ҳис эта бошлайди. Таласга етиб келгач, шу ерда бир неча кун дам олишга қарор қилади.

Кейинги йўл — Бадбахт чўлидан ўтиш эди. Бу Ҳақимхон босиб ўтган йўлларнинг энг машаққатлиси ҳисобланарди. У «бу чўл ўз номи билан бадбахт — яъни бахтсиз — бахт кушандаси эди», — деб ёзади.

Бу чўл ва ундан ўтишнинг машаққатлари ҳақида муаллиф муфассал тўхтаydi. Унинг сўзига қараганда бу чўлда шундай тиканаклар мавжуд эдики, агар улар ҳайвоннинг оёғига кирса шу заҳотиёқ уни йиқитар эди.

Бутун йўл давомида улар бир томчи сув ҳам учратишмади. Ҳар бир йўловчи туяда махсус идишда ўзи билан сув олиб юрар, унинг ҳар бир томчиси жуда қадри ҳисобланар эди. Муаллиф турли хил воқеалар келтириб чўлда сувнинг қандай бебаҳо эканлигини таъкидлаб ўтади.

Улар йўлда жуда кўп ёввойи ҳайвонларни учратишади, улар тўда-тўда бўлиб юрар, уларнинг кўплигидан йўлни топиш қийин бўларди. Сув йўқлигидан минглаб ҳайвонлар қирилиб ётар, уларнинг бадбўй ҳидидан нафас олиш қийинлашар эди.

Жазирама кун қора тун билан алмашганда йўловчилар учун янада даҳшатли дақиқалар бошланарди. Улар ўз сояларидан ҳам қўрқишар, ҳар бир шох улар учун қон сўрувчи аждарҳо бўлиб кўринарди. Ҳакимхон йўлни давом эттиришига кўзи етмас, ота-онасидан жудо этган, ўз яқинларидан айирган машъум қисмат, ноҳақ таққирлашларга тўла аччиқ тақдирдан нолиб ҳар қадамда қоқилиб-суқилиб йўл босарди. У ўз яқинларини эслаб ёлғизлигидан, бахти қаролигидан кўз ёши тўкарди. Чунки бу пайтда Ҳакимхон ҳали йигирма ёшга ҳам тўлмаган эди-да! Лекин етти йилча дарбадарликда кезганда у бундан ҳам даҳшатлироқ чўлларни енгиб йўл босган эди.

Йўловчилар бу жазирама чўлдан умр бўйи ҳам чиқиб кетолмасликларини ўйлаб келишаётганда бирдан кўм-кўк ўтлоқли, муздек сувли булоқлари жўш уриб турган ажойиб жойдан чиқиб қолишади. Чўл даҳшати-ни, сувсизлик офатини кўрган йўловчилар учун бу бурчак ер юзининг жаннатидек туюлади.

Бу ерда улар уч кунча бўлиб куч-қувват тўплаш-гач, яна йўлга тушадилар ва узоқ юргач Россия тасарруфидаги ўлкалардан бири Шамай шаҳрига келиб қоладилар.

РОССИЯ ТАСАРРУФИДАГИ УЛКАЛАРГА САЕҲАТ

Ҳакимхоннинг Россия тасарруфидаги ўлкаларга саеҳати илк бор Шамай шаҳридан бошланди. Ҳакимхоннинг ёзишича, Шамайдан Омсккача тўрт кунлик йўл эди. Бу ерда гап Семипалатинск ҳақида бормоқда. Семипалатинск қалъаси 1718 йилда полковник Ступин томонидан қурилган эди. Бироқ бу қалъа дарё қирғоғида жойлашганидан тез-тез сув тошқинига дучор бўлар, шунинг учун борган сари Иртиш бўйидан нарироққа кўчирилиб турар эди. 1745 йилдан бошлаб Семипалатинск қалъаси Сибирь губерниясига қарашли бўлади. 1782 йилдан бошлаб эса қалъа уезд шаҳарчаси даражасига кўтарилади. 1797 йилдан Тобольск губернияси, кейинроқ, 1804 йилдан бошлаб эса қалъа Томск губернияси ихтиёрига берилади. Қалъада таможня ва айирбошлаш билан боғлиқ саройлар Иртиш дарёсининг икки томонида жойлашган эди. Бу ерда ўртаосиёлик савдогарлар ва қирғизлар билан савдо-сотик олиб борилар эди. 1822 йилда Семипалатинск шаҳар даражасида янги ташкил этилган Омск губерниясига кири-тилади.

Ўртаосиёликларни бу шаҳарнинг ажойиб планировкаси, кенг йўллари, унда ўрнатилган тартиб ҳайратга соларди. «Россияга қарашли юзлаб шаҳарларни кезсангиз, у ерда нураб турган уй ёки қийшиқ кўчаларни учратмайсиз»,— деб ёзади Ҳакимхон.

Уни айниқса ёғочдан моҳирона қурилган уйлар ҳайратга солади. У бу уйларни тоза ва тартиблилигини алоҳида таъкидлайди ва уйларнинг деразаларига катта-катта ойналар солинганлигига эътибор беради.

Шуни айтиб ўтиш керакки, саёҳатчини ҳайрон қолдирган ўта озодлик Фарбий Сибирга хос хусусият бўлиб, А. П. Чехов ўзининг «Сибирдан» деган йўл очерклариди жумладан, шундай ёзган эди «...мен озод ямшикнинг кулбасидаги меҳмонхонада чой ичиб ўтирибман. Меҳмонхона — ёруғ, кенг хона бўлиб, унинг жиҳозларига ўзимизнинг курслик ёки москвалик деҳқонлар ҳавас қилса арзийди. Озодалигини айтмайсизми? На бирор доғ, на бирор гард учратасиз».

Ҳакимхонни айниқса шаҳарни план асосида қурилганлиги, кенг кўчаларнинг раволиги мафтун этади.

«Бундай йўллар тўғри кетган. Қимки уларни бузса подшоҳ номидан одам келиб бу йўлни бузган кимсани ёки бирор уй эгасини жазолар экан»,— деб ёзади муаллиф бу ҳақда.

Бундан маълумки, муаллиф бу ерда Александр I нинг келиши муносабати билан Сибирда қурилган йўлни назарда тутмоқда.

Бу йўл бир неча ойлар давомида деҳқонлар томонидан тоғ-тошлар кезиб қурилган ва уни деб юзлаб кишилар ҳаётдан бевақт кўз юмган эдилар.

Худди шу йўл ҳақида А. И. Герцен «Бўлиб ўтган воқеалар ва уйлар» асарида шундай ёзган эди:

«Баҳорда, кунлар совуқ пайтида у (генерал-губернатор — Капцевич,— Э. Х.) минглаб деҳқонларни йўл қуришга мажбур этди, уларни чор атрофдан ҳайдаб кела бошладилар, турли касалликлар пайдо бўлиб, ярим ишчилар қирилиб кетди, бироқ «ҳаракат ҳамма нарсадан устун турди» — йўл қурилди». Албатта, оддий халқнинг бундай аянчли аҳволдан саёҳатчи беҳабар эди, уни қадоқ қўллар меҳнатининг натижаси — йўлни чиройли кўринишигина мафтун этган эди, холос.

Ўз юртидан қувилган Ҳакимхон чет ўлканинг турмуш ва урф-одатига жуда қизиқиб қарайди. Ҳамма нарсани кўриш ва билишга бўлган қизиқиш уни ҳатто черковга ҳам етаклайди.

Синчков, ҳамма нарсага қизиқиб қаровчи сайёҳ назаридан черковнинг бирорта ҳам нарсаси эътибордан четда қолмайди. Унинг ёзишича, «черков ҳам бўйига, ҳам энига қараб ажойиб безатилган, кўплаб расмлар олтиндан ясалган, айниқса Исонинг тасвири билан биби Марьям ва унинг тўртта фариштаси тасвири олтин ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган».

Автор черков тузилиши ва турли миллатларнинг худого сифинишининг турлича йўллари кўрсатар экан, асло бирор мамлакатнинг динини мақтаб, иккинчисини камситмоқчи эмас, аксинча, ўша пайтларда ҳукм сурган хилма-хил диний урф-одатларни санаб ўтмоқчи, холос.

Ҳакимхон гарчи «руслар ислом динидагиларни ўз бутхоналарига (черковга.— Э. Х.) киритмайдилар», деб ёзса-да, ўзи черков кўринишининг тўла тасвири беришга муваффақ бўлган. Ўз зийраклиги билан бошқа ўлка халқларининг ҳаётини чуқур ўрганиб, уларни тушунишга ҳаракат қилган.

Шамай савдо-сотиқ ишларида муҳим ўрин тутган шаҳар эди. Бу ерга турли мамлакатлардан савдогарлар келишарди. «Кўпгина вилоятларда айирбошловчи саройлар мавжуд эди, арзёнчилик ҳукм сурарди»,— деб ёзади Ҳакимхон, гарчи бу ерда мевалар жуда қиммат турса-да. Шамай Фарғона ва Ўрта Осиёнинг кўпгина шаҳарларидаги савдогарларни ўзига жалб қиларди, уларнинг кўплари бу ерда оила қуришиб, баъзилари умрбод шу ерда яшаб қолардилар.

Сайёҳ Шамайда етти кунча бўлди, бу вақтда Фарбий Сибирь генерал-губернатори билан ҳам бир неча бор учрашди. У ўз асарида унинг исми-шарифини тўла келтирмай «рус подшосининг вазири» деб атаydi. Бизнингча, Ҳакимхон тилга олган бу «вазир» бизнинг аниқлашимизча, П. М. Капцевич бўлиб, у 1822 йилда бу ўлкага генерал-губернатор этиб тайинланади. А. И. Герцен ўзининг «Бўлиб ўтган воқеалар ва ўйлар» асарида П. М. Капцевич ҳақида шундай ёзади: «Озғин, баджаҳл, умр бўйи ҳарбий ишда хизмат қилганиданми, ўта шафқатсиз, жонсарақ, у ҳамма ишларни «тартиб»га солар, ҳамма нарсага ўз баҳосини берар, оддий ишларни эса қароқчиларга қолдирарди». Бу ҳукмдорнинг оғир характерини Ҳакимхон ҳам ўз тақдирида синаб кўрган эди.

Губернатор Ҳакимхонга ўзининг извоши ва яқин одамларини юборади. «Тўсатдан баҳайбат отлар қўшилган, олтин япроқчалар билан безатилган аравада

тўртта қулвачча ҳамроҳлигида етиб келишди»,— деб ёзади Ҳакимхон бу ҳақда. Ҳакимхон саройга етиб келганида «губернатор бошини ўгириб қараб айвон зиналаридан мен томон тушиб кела бошлади, мени қўлимдан ушлаб юқорига бошлади». Губернаторнинг чет элликка кўрсатаётган бу илтифотини кўрган атрофдагилар, Ҳакимхон таъбири билан айтганда «бармоқларини тишлаб қолишди».

Муаллифнинг кейинги сафари йўлидаги навбатдаги шаҳар — Омск эди. Ҳакимхон таърифича, бу вилоят жуда бепоён ва қулай шароитга эга эди. Бу ерда ўртача эллик мингдан ортиқ уйлар бўлиб, уларда асосан руслар яшарди. Бир-иккита ўртаосиёликлар савдо ишлари бўйича бу ерга келиб қолган.

1716 йилда Омининг Иртиш дарёсига қўшилиш жойида барпо этилган Омск XIX асрнинг бошларида ўлканинг ҳарбий администрацияси тўпланадиган жойи эди. Худди шу шаҳарда чегара комиссияси жойлашган бўлиб, бепоён чўл ўлка туб аҳолисининг тақдирини улар ҳал қилар эди. Ана шу комиссия Ўрта Осиё хонликлари билан музокаралар олиб борар ва муносабатларни тиклар эди. Омск Ғарбий Сибирь жанубидаги энг тараққий этган шаҳар ҳисобланарди, XIX асрнинг 20-йилларида Омск Ғарбий Сибирнинг асосий марказий шаҳарига айланган бўлса-да, Бош бошқарма Тобольскда жойлашган эди.

Ҳакимхоннинг Россия тасарруфидаги ерларга келганлиги ҳақидаги хабар рус подшосига Ғарбий Сибирь губернатори орқали ҳам етган эди. «Саёҳатим ҳақида ёзиб, марказга — рус подшосига почта орқали хабар берибди»,— деб ёзади муаллиф бу ҳақда.

Буни эшитган Александр I Ҳакимхонни Петербурга олиб келишни буюрган бўлса керакки, губернатор Ҳакимхонга: «Мен подшоҳимизга хат ёзган эдим. У (Александр I.—Э. Х.) агар Ҳакимхон бизни ва вилоятимизни кўрмоқчи бўлса, дарров уни ҳурмат-эҳтиром билан биз томонга юборинг, депти. Агар сизга бу таклиф маъқул бўлса, подшоҳимиз сизга кўп марҳаматлар кўрсатарди»,— дейди. Аммо сайёҳнинг режасида бундай учрашув кўзда тутилмаганлиги учун у рад жавобини беради.

Шундан сўнг губернатор бошқача қатъийроқ йўл тутади — у Ҳакимхонга паспортини беришдан воз кечиб, уни Омскка жўнатади. Ҳакимхон паспортини олиш учун кўп овора бўлади. У генерал-губернатор Александр I ни Сибирь бўйича сафарида ҳамроҳ бўлиб юр-

ганида унинг хотини ҳузурда бўлиб, ўзининг етук ақли ва шахсий жозибасини ишга солиб паспортини олишга ҳаракат қилади. Ҳакимхон генерал-губернаторнинг хотини билан учрашувини қўйидагича тасвирлайди: «Бир неча йўлақлардан ўтгач, мен унинг шахсий оромгоҳига қадам қўйдим. Хона жуда катта бўлиб, нақшлари олтин билан безатилган, шифтларига европача ойна қўйилган, камфорли ва заъфарон шамлар ёниб турар, хона ёруғлигидан бутун олам мунаввар эди. Хонанинг икки томонида ой юзлилар саф тортиб турар, у гул юзли йўл бошловчи (губернаторнинг хотини.— Э. Х.) ўзининг бир неча канизаклари билан хонанинг ўртасига келиб олтин билан зийнатланган курсига ўтириб, тоза винони қўлга олди; атрофда бир неча чолғучилар, қандайдир русча қўшиқни куйлашар эди. Маликанинг назари мен томонга тушгач, ўрнидан сакраб туриб мен фақирнинг олдимга келди-да қўлимдан ушлаб ўз ёнига ўтказди; бир неча ширин сўзлар айтиб, менга тоза вино тутди...

Бизнинг суҳбатимиз «борган сари қизиб борарди, мен турли нарсалар ҳақида гапириб унинг кўнглини олишга ва шу йўл билан қоғозимни (паспортимни.— Э. Х.) олиш ҳаракатида эдим. Бу пайтга келиб мен русча гапиришни жуда пухта билиб олган эдим. Охири у менга юз ўгириб: «Ҳакимхон, тўғриси айт, сенга қайси ёшдаги аёллар ёқади?» деб сўради. Мен: «Аёл киши ўн ёшдан йигирма ёшгача — хотиржамлик макони, умид-ишонч маскани; йигирмадан ўттизгача — орзуманд қалбларни юпатувчи ва ташна дилларга ором бахш этувчи; ўттиздан қирққача — қадр-қиммат ва завқ-шавқ ҳукмдори, юксак ахлоқ эгаси; қирқдан эллик ёшгача ном ва номус исноди, мунофиқлик ва иккиюзламачиликнинг пайдо бўлиши; элликдан олтиншгача — ғам-ғусса, ёлғизликнинг ҳужуми...».

Бу сўзларни эшитган малика шундай қаҳ-қаҳа отдики, ўзини зўрға тўхтатиб: «Сенинг ҳамма сўзларинг тўғри»,— деди. Ўзининг қувноқлигидан завқланган малика: «Сенинг бирор талабинг борми?» — деб сўради. Мен: «Олижаноблик қилиб мени башпуртимни (паспортимни.— Э. Х.), яъни қоғозимни қайтариб берсангиз»,— дедим. Лекин у бу сафар ҳам эътиборсизлик қилди. Бирор соатлардан кейин, у гўзалнинг мастлиги поёнига етгач, мен яна мақсадимга қайтдим ва қатъийлик билан қоғозимни қайтариб беришини сўрай бошладим. Бу сафар мастликдан бўлса керак, у ўйлаб

ўтирмай, қоғозимга печать босиб қўлимга қайтариб берди ва хоҳлаган томонга кетишимга рухсат берди».

Паспортини олган Ҳақимхон Омскни тезроқ тарк этишга ҳаракат қилиб Ирбит томон йўл олади. Бу пайтга келиб у иқтисодий томондан анча қийналиб қолган эди, шунинг учун у савдо-сотик билан шуғулланишга мажбур бўлади, бундан ташқари унга «бир савдогар Ирбит бозорида беш юз тилла (олтин танга.— Э. Х.) қарз бермоқчи эди. Шунинг учун мен хоҳласам-хоҳламасам ҳам Ирбит томон саёҳат қилишга мажбур эдим»,— деб ёзади Ҳақимхон бу ҳақда.

Сайёҳ Ирбитга таъқиблардан қўрқиб бўлса керак, тезлик билан — ўн беш кунда етиб келади, лекин унинг ёзишича, «Шамай вилоятидан бу томонларгача (Ирбитгача — Э. Х.) карвон икки ойда етиб келади».

Ўтмишда Перм губерниясининг уезд шаҳари ҳисобланган Ирбит Ирбит дарёси қирғоқларига жойлашган эди. Бу шаҳар ўз ярмаркалари билан машҳур бўлиб, бу ярмаркалар 1 февралдан то 1 мартгача — бир ой давом этарди. Ана шу Ирбит ярмаркасида Шарқ ва Ғарб томон жўнатилаётган Европа товарлари Урта Осиё товарлари билан учрашарди. Бу вақтларда Ирбит Россия, Бухоро ва Хитой товарлари билан савдо қилувчи муҳим савдо пунктига айланган эди.

Ҳақимхон ўз асарида бу ярмарканинг бутун кўринишини муфассал тасвирлайди, ҳар бир дўкон, ҳар бир товар ва уларнинг қаердан келтирилиши, савдогарларнинг қайси шаҳардан эканлиги, ҳар бир товарнинг нархига аҳамият беради.

Унинг ёзишича, Ирбит ярмаркасидаги савдогарлар «барча иқлимдан (мамлакатдан.— Э. Х.), айниқса мовароуннаҳрликлар кўп... Шаҳар ўртасида жуда яхши бозор жойлашган бўлиб, унинг икки томони баланд-баланд савдо расталари, баланд қилиб қурилган дўконлардан иборат, ҳар бир дўкон турли-туман моллар (товарлар.— Э. Х.) билан тўлдирилган... Бошқа иқлимларда бундай ҳолни учратиш қийин. Рус вилоятларида бундай бозорлар бир йилда икки жойда — бири Ирбитда, иккинчиси — Макаръевда ўтказилади, бу жойда етти иқлимдан савдогарлар тўпланади. Бу бозорга шунчалик кўп хилма-хил моллар ёғилиб келадикки, бошқа иқлимда бундайини учратиш мумкин эмас. Шу бозорда мен хушмуомала, турли моллар билан савдо қилувчи фаранги бир болани ҳам учратганман. Менинг фикримча, бутун Мовароуннаҳрдаги барча молларни бир жойга тўпласа-да бу ердаги бир дўкон-

даги молчалик бўлмас... Бу ерда Туркистон савдогарлари келтирадиган мой ва арқонга эҳтиёж катта».

Юқорида эслатиб ўтилган Макарьев ярмаркаси ўз вақтида Волга дарёсининг қирғоғига жойлашган Нижегород губерниясининг уезд шаҳарчаси ҳисобланган Макарьев шаҳрида ўтказилар эди. Бу жуда машҳур ярмарка ҳисобланарди. Бироқ 1816 йилдаги ёнғин туфайли ярмарканинг кўп қурилишлари барбод бўлди. 1817 йилда бу ярмарка Нижний Новгородга кўчирилган эди. Ярмарка ҳар йили 15 июлдан 15 августгача ўтказилар эди.

Бундай ярмаркалар ҳатто А. С. Пушкиннинг «Евгений Онегин» поэмасида ҳам тасвирланган эди. Шоир ўз қаҳрамонини ана шундай ярмаркага олиб киради:

Оқариб кўринар; Тварскойда
Баланд-пастликлардан арава чопар.
Ёндан ялт-юлт кечар будка, аёллар,
Болалар, дўконлар, фанорлар яна,
Саройлар, боғчалар, монастырь, чана,
Бухоролилар* ҳам, кўк полизлари,
Тужжорлар, деҳқонлар, қанча даҳмалар
Бульварлар, казаклар ва миноралар,
Аптекар ва мода магазинлари,
Балконлар, тош шерлар дарвозаларда
Бутларга қўнишган галалаб қарға.

Россия Ўрта Осиё билан савдо-сотиқ олиб боришдан манфаатдор эди, шунинг учун ўртаосиёлик савдогарларни бу ерга келишга жалб этиш учун барча имкониятлар ишга солинарди, ўртаосиёлик савдогарлар ҳам бундан катта фойда кўрар эдилар. Шунинг учун Ҳакимхон билдирган фикрлар ҳақиқат бўлиб, тажрибада синалган ҳол эди, чунки ерли савдогарлар ҳам ўзларини қизиқтирган хабарларни улардан билиб олар эдилар.

Ҳакимхон Ирбитда ўн етти кун бўлиб, таниш савдогардан беш юз тиллага мол олади ва тўрт кун йўл босиб Троицкка, ўтмишда Оренбург губерниясига қарашли Уе дарёсининг чўл зонасида жойлашган уезд шаҳарчага етиб келади. Шаҳарга И. И. Неплюев (1693—1773) томонидан 1743 йилда асос солинган бўлиб, 1774 йилда бу қалъа Е. Пугачев томонидан босиб олиниб, уни бир кун сақлаб турилган эди, холос.

* Бухоролилар — бу ерларга ипак моллар ва бошқа шарқ буюмларини олиб келиб сотадиган — умуман шарқ савдогарларини бухоролилар деб аташарди.

Сибирь савдо йўлида жойлашган Троицк гуркираб ривожланиб, 1745 йилда бу шаҳар кўчманчилар билан айирбошлашни амалга оширувчи жойга айланган эди.

Нарсаларини сотиб бўлган Ҳакимхон Троицкдан Оренбург томон йўл олади, унинг фикрича, «бу шаҳар ўта обод ва қулай иқлимли бўлиб, жуда катта ва гўзал... У ерда мовароуннаҳрлик кўпгина савдогарлар ҳам яшайди».

Оренбургга дастлаб 1735 йилда Ори дарёсининг Яик (Урал) дарёсига қўйилиш жойида асос солинган эди. 1741 йилда шаҳар Красная Горка ўрмонзорларига кўчирилади, лекин бу жой кўнгилдагидек қулай бўлмагач, яна бошқа жойга — ҳозирги жойига кўчирилади.

Шаҳарнинг дастлабки асос солинган жой номи — Орск ва жойининг иккинчи номи Красногорск деб ата-ла бошлайди.

Ҳакимхон Оренбургда бир неча кун тўхтади. Бу вақтда шаҳар губернатори, бизнинг аниқлашимизча, П. К. Эссен (1817—1830) эди. Ҳакимхон асаридан уни номи билан атамайди, фақат «губернатор» деб таъкидлаб ўтади. Ҳакимхонни шаҳарга келганини эшитган губернатор уни ўз саройига таклиф этади. Сайёҳ губернатор одамларига: «Мен ўз ватанимдан қувилган, чархи кажрафторнинг аччиқ ва бир талай зарбаларига дучор бўлган, бахтсиз юлдуз ҳужумларига, тақдирнинг бешафқат калтакларию мусибатли бахтнинг камситишларига чидаган, бир неча ўлимлардан қутулиб сайёҳликни ихтиёр этган ва шу ерларга келиб қолган мен кабининг сизнинг буйруқларингизга қандай дахлим бор?» дейди.

Сайёҳ губернатор билан учрашмасликка астойдил интилади. Губернатор бу таклифдан олдин ҳам ўзининг яқин кишилари орқали уни учрашишга таклиф этган эди. Лекин Ҳакимхон бунга ҳам рози бўлмаган эди. Икки таклифининг жавобсиз қолганигами ёки бошқа бирор сабабданми П. К. Эссен унинг паспортини олиб қўйишни буюради. Ҳакимхон паспортига белги қўйишга борганида бир чиновник уни олиб губернаторга топширади. Шундай қилиб истар-истамас «эртаси куни мен бўйнимни эгиб губернатор саройи томон йўл олдим», — деб ёзади муаллиф.

Губернатор Ҳакимхонга қанчалик ҳурмат билан муомала қилмасин, охирида шундай дейди: «Биз сизни ўз вилоятингиздан келган кунингиздан биламиз. Бизнинг талабимиз шуки, сиз Петербургга жўнаб у ерда бизнинг подшоҳимиз билан бир учрашсангиз».

Бунга Ҳакимхон шундай жавоб беради: «...мана, бир неча кундан бери бу ерда яшаяпман. Агар у (яъни Оренбург.— Э. Х.) Мовароуннаҳрга жуда ўхшаб кетганда ҳам, бу ерда бир кун туришнинг ўзи бўлмасди».

Бу сўзларни айтиш билан чегараланмай, у яна шу байтни ҳам ўқийди:

Сен шу ерда қолки, бунда эзиш бўлмасин,
Киши бошқалар ишига аралашмасин.

Юқоридагилардан шундай хулосага келиш мумкинки, Ҳакимхоннинг губернатор билан учрашувга рози бўлмаслигининг сабаби ҳам унинг Петербург сафари ҳақидаги ёқимсиз суҳбатини эшитмаслик бўлса керак. Ҳакимхоннинг Оренбургга келиши ўша вақтларда Сибирь бўйлаб саёҳат қилиб юрган Александр I нинг бу шаҳарга ташрифи вақтига тўғри келган эди. Александр I ни кутиб олишга катта тайёргарлик кўрилади. Ҳакимхоннинг ёзишича бу дабдабаларга ўн икки минг тилла сарфланади.

Подшонинг буйруғига мувофиқ, Ҳакимхонни ярим кечада ётоғидан турғазиб унинг ҳузурига олиб келадилар. Сайёҳ Александр I да яхши таассурот қолдиради. «У (яъни подшо.— Э. Х.) менга жуда мулойимлик билан русча мурожаат этди. Мен ҳам русча тегишли жавоб айтдим. Мен фақирнинг рус тилидаги билимим подшони ҳайратга солди. Подшоҳ олдида тўрт вазир ўтирар ва қимматбаҳо инжулар билан безатилган кийимлар кийган пари юзли тўққизта маҳрам тик турар эди; ана шу мажлисда Чингизхон авлодига мансуб икки хон ҳам иштирок этар, улар билимдан узоқ, жони санъатни тушунишдан холи эди. Улар суҳбат илмидан беҳабар бўлганликлари учун жимгина ўлтиришар, суҳбат давомида эса беўхшов қилиқлар қилишар эди. Подшоҳ кўз учи билан кулимсираб уларни вазирларига кўрсатарди. Улар эса ҳамон чекиш билан банд, суҳбатга қизиқмас ҳам эдилар. Мен подшоҳнинг улар билан суҳбатлашиши қийинлигини тушуниб турардим.

У (Александр I.— Э. Х.) менга қараб: «Нега улар суҳбатлашишни билмайдилар?» деб сўради. Фақир дарҳол қуйидаги байтни ўқидим:

Санъатнинг камолотини улардан сўраш —
Кафан таловчилар билан беллашишга
баробардир.

Подшоҳ: «Бу форсча байтни русчага таржима этсангиз, токи маъноси бизларга ҳам маълум бўлгай»,— деди. Фақир дарров таржима қилдим. Подшоҳ бу байт

мазмунини тушунгач, хо-холаб кула бошлади. Анча вақтгача кулгусини боса олмади. Бир соатлардан кейин уларга кетишга рухсат берди. Фақир шундай эркинлик билан гапирардимки, у (подшоҳ.— Э. Х.) бошқа бирор кишини эшитгуси ҳам келмас эди. Гап ҳар хил воқеалар устида кетар, лекин уни ҳамма нарсадан ҳам Мовароуннаҳрдаги вазият қизиқтирар эди. Фақирга жавоб берганларида тонг ёриша бошлаган эди». Суҳбатнинг иккинчи кунини Ҳакимхон Александр I билан яна учрашади. Александр I шаҳарни кўздан кечиргач, турма томон йўл олади. «Шаҳар халқи қамоқхона эшиги олдида тўпланишган эди. Фақир ҳам улар орасида эдим,— деб ёзади Ҳакимхон.— Қамоқхона эшиги олдида келиб тўхтаган аравадан подшоҳ тушди ва қамоқхонага кирмоқчи бўлганида унинг нигоҳи мен фақирга тушди. У дарҳол мени ўз олдида чақиртириб олиб қўлимдан ушлаб қамоқхона томон бошлади. Бу ҳолни кўрган атрофдагилар: «Бу ким ўзи? Нима учун подшоҳ унга шунча илтифотлар кўрсатмоқда?», деб ҳайрон бўлишди...

Подшоҳ бошчилигида тўрт вазир ва ўн маҳрам қуршовида бир неча йўлақлардан ўтиб қамоқхонага кирдик. Мен жуда баланд қилиб қурилган бинони, деразаларига темир панжаралар ўрнатилган хоналарни кўрдим, кўпгина хоналар темирдан қурилган эди. Улар девсифат ва ифритсифат кишилар томонидан қўриқланар эди. Бу шундай жой эдики, бу ерда дўзах ўти сувга айланиб, бу сув ўт-оловдан ҳам даҳшатлироқ эди. Бу қўрқинчли жойни кўргач фақирнинг ҳуши бошидан учди, бутун вужудимни ғашлик қоплади, куз дарахти барги янглиғ титроққа тушдим. Қўрқув даҳшатидан юзимдан кўзачалаб тер қуйилди. Қамоқдагилар қандай гуноҳ қилганларидан қатъи назар, гуруҳ-гуруҳ сақланар, чидаб бўлмайдиган қийноққа солинар экан. Алқисса, подшоҳ буларнинг ҳаммасини кўздан кечиргач: «Сизнинг вилоятингизда ҳам бунга ўхшаш қамоқлар борми»— деб сўради. «Йўқ. Бўлмаса керак»,— деб жавоб бердим, мен. Бирор соат ўтгач, у қамоқ биносидан чиқиб, аравасига ўтирди, фақирга губернатор аравасини кўрсатди, хабарлашгач, ҳаммамиз сарой томон жўнадик.

Манзилга етиб келгач у (Александр I.— Э. Х.) яна мажлис чақирди. Бу мажлисда санъаткорлар куйладилар, кўзбойлоғичлар ақлга сиғмайдиган шундай томошалар кўрсатишдики, бунга ўхшашини на бир фолбин, на бир афсунгар ҳеч қачон эшитмаган, ҳеч ерда кўр-

маган. Агар биз уларнинг ҳар бир томошаси ҳақида гапирадиган бўлсак, гапимиз тамом бўлмайди.

Хулоса қилиб айтганда, мажлис тамом бўлгач, подшоҳ мен фақирга юзланиб: «Муҳаммад Ҳақимхон, сиз энди биз билан Петербургга кетасиз»,— деди. Фақир унга: «Ихтиёр сизда»,— дедим. Подшоҳ яна: «Нега шу пайтгача у ерга бормадингиз»,— деб сўради.

Ҳақимхон ўз аҳволи ва Петербургга нега боролмаганини тушунтирди.

Александр I Ҳақимхонни кўндиришга узоқ уриниб кўрди ва Ҳақимхон ўз юртига қайтишида албатта Петербургга кириб ўтишини илтимос қилди.

Бу илтифотлар тагида бошқача мақсад ҳам бор эди. Чунки ўша вақтларда Россия Урта Осиё билан ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий алоқа ўрнатишга катта аҳамият берарди. Шунинг учун Александр I Урта Осиёдаги сиёсий вазият билан қизиқиб, Ҳақимхонга бундай муомала қилаётган эди. Суҳбат сўнггида подшоҳ Ҳақимхонга тамокидон, олмос кўзли узук инъом қилади, ҳамда Россиянинг у қўниб ўтадиган ҳамма шаҳар ва вилоятларида унга ҳурмат бажо келтирилиши ҳақида ёрлиқ беради. Бу воқеа 1824 йилнинг кузида содир бўлган эди.

Ҳақимхон Оренбургдан Астрахань томон йўл олади. У Жигада (?) уч кун тўхтайтиди. Унинг ёзишича, «таниш йўлдан Астрахангача қирқ кунда борилади», шунинг учун масофани қисқартириш мақсадида у бошқа нота-ниш йўлдан боради. Таъкидлашича, қандайдир даҳшатли чўлни босиб ўтади. 10 кун адашиб юргач, тасо-дифан бир чолни учратиб қолади ва уникида икки кун дам олгач «бу қонхўр чўлдан бирор қулай жойга чиқиб олишда ёрдам бериш»ини сўрайди.

Уч кун ўтгач, Ҳақимхон ўша чолнинг ҳамроҳлигида кўп заҳмат чекиб Волга қирғоғига етиб келади. Муаллиф бу азим дарё маҳобатини Каспий денгизи билан қиёслайди. Ҳақимхонни кузатиб келган чол орқасига қайтиб кетади. Сайёҳ икки ҳамроҳи билан тақдир ҳукмини кутиб қирғоқда қолади. Орадан бир кун ўтгач елканли кема кўринади. Ҳақимхон улардан бирга олиб кетишларини илтимос қилади. Улардан рад жавобини эшитгач, Александр I берган ёрлиқни уларга кўрсатади. Уни ўқиб кўрган кемадагилар Ҳақимхондан кечирим сўрайдилар, «тезда бизларни отларимиз билан бирга кемага чиқаришди, иззат-ҳурмат кўрсатишди»,— деб ёзади муаллиф бу ҳақда.

Уч кун ўтгач кема бир шаҳарда тўхтайди. Ҳақимхон бу шаҳарнинг номини келтирмайди, фақат «уларнинг халқи қалмиқлардан иборат эди», деб ўтади. Бу ерда бир кун бўлгач яна кемага ўтириб сузишда давом этишади. «Шунчалик тез суздикки, уч кечаю-уч кундуз ўтгач, Астрахан вилоятига етиб келдик. Бу вилоят жуда обод ва шинам...

Бу вилоятда уч гуруҳга мансуб кишилар яшар экан,— деб давом этади муаллиф,— булар — исломга мансуб кишилар, нуғой, рус ва арманлар, шунингдек озгина грузин ва эронликлар, лекин мовароуннаҳрликлар жуда оз. Бу ерда баланд-баланд қилиб қурилган карвонсаройлар, муҳташам бинолар кўп, бундайлари ҳеч қайси вилоятда йўқ. Бу ерга турли шаҳарлардан савдогарлар келишади, хоҳлаган молларни топшиш мумкин».

Бу ерга Ҳақимхондан 50 йил кейин, яъни 1874 йилда келган К. Скальковский ҳам ўзининг «Кавказ, Туркия, Серб ерлари ва Қўшма Штатлар ҳақида йўл таассуротлари» китобида ёзишича, «Астрахань ҳеч шубҳасиз шарқона шаҳар; биргина арманларнинг ўзидан бу ерда тўрт мингдан ортиқроқ киши яшайди; бундан ташқари ҳар қадамда форслар, татарлар, қалмиқлар, букеев қирғизлари, хеваликлар, тоғликлар, индуслар ҳам, афғонлар ва турухманлар (туркманлар.— Э. Х.) учрайди».

Йўлда бошланган бетоблик зўрайиб, «саккиз ойдан ортиқроқ ўша вилоятда кўп қийинчиликлар кўриб, бетоблик тўшагида ухладим»,— деб ёзади Ҳақимхон бу ҳақда. У Астраханда хаждан келаётган Мўминхон шайхулислом ва ўзининг қувғин қилинишида катта роль ўйнаган Юсуф парвоначи билан учрашади. Юсуф парвоначи «ҳеч уялмасдан» Ҳақимхоннинг олдига келиб «ўз тақдирдан нолиб йиғлай бошлади. Фақир уни ҳеч нарсада айбламадим», дейди Ҳақимхон бу ҳақда.

Ҳақимхон Астраханда Малик Қосим номли бир черкас йигити билан танишиб қолади. У руслар томонидан урушда асир олиниб шу шаҳарга сургун қилинган экан. Уларнинг тақдирдаги ўхшашлик, яъни қувғиндаги ҳаёт уларни бир-бирига яқинлаштирган бўлса керакки, Ҳақимхон бу ҳақда «бизнинг ўртамизда дўстлик муносабатлари шу даражада эдики, бизлар бирор соатга ҳам бир-биримиздан ажралмас эдик»,— деб ёзади.

Губернатор билан танишлигидан фойдаланган Ҳақимхон Малик Қосимга паспорт олиб беради. Малик

Қосим бу шаҳардан қочиб ўз юртига қайтишга муяссар бўлади.

Қўкламда Ҳақимхоннинг саломатлиги яхшиланиб, яна сафарга отланади. Энди унинг режаси Эрон мамлакати эди. Лекин у Мозандарондан нарига ўтолмайди. Чунки ўша кезлари Эрон билан Россия ўртасида муҳораба давом этарди. Ҳақимхон орқага қайтишга мажбур бўлади.

Ҳақимхон Кубань қирғоқлари бўйлаб юриб тўхтаган бир шаҳарни шундай тасвирлайди. «Бу фаранг (рус.— Э. Х.) шаҳарларидан бири бўлиб, жуда чиройли ва шинам. Унинг ҳамма иморатлари тошдан қурилган бўлиб, усталар тошни шундай тарашлашганки, натижада барча иморатлар яхлит ялтироқ тошдан қурилгандек. Қалъа эса осмон гумбазларига тенглашгундек. Бу жойларнинг гўзаллигидан савдогар аҳли яшаш учун шу жойни танлаганлар. Шаҳарнинг дўкон, ҳаммом ва карвонсаройлари шундай жозибали ва гўзалки, унинг тасвирига ақл ожиз».

Ҳақимхон шаҳарда уч кун дам олгач, одат бўйича паспортига белги қўйдириш учун шаҳар амалдорлари ҳузурига боради. У ерда уни совуққонлик билан кутиб олишади. «Бу ким ўзи? Қандай одам? Қаердан?» деб сўрашади.

«Амалдорнинг нигоҳи хатга тушгач (Александр I берган ёрлиққа — Э. Х.) ўрнидан ирғиб турди-да, одобикром билан ёнимга келди, қўл қовуштириб кечирим сўради ва ўз жойига ўтказиб: «Мен аввал ҳам сизнинг таърифингизни эшитган эдим, лекин Румга (Туркияга — Э. Х.) қайси йўл билан боришингизни билмас эдим»,— деди.

Бу чиновник Ҳақимхонни губернатор билан учрашишга таклиф этади. Лекин сайёҳ бу таклифни қатъиян рад этади. Бироқ ўзи тўхтаган карвонсаройга етиб келиши биланоқ, икки ёш йигит уни губернатор кутаётганини, агар бормаса унинг ўзи (губернаторнинг ўзи.— Э. Х.) бу ерга келишини маълум қилади. Ҳақимхон истар-истамас губернатор ҳузурига жўнайди. У губернатор билан Оренбургда Александр I ҳузурда бўлганида танишган эди. «Мен подшоҳ ҳузурда ўтирган тўрт вазирнинг бири шу эканлигини тушундим. У шу вилоятни бошқариш учун тайинланган экан».

Туркиядаги сиёсий вазият ҳақида бу шаҳарга етиб келган хабар сабабли Ҳақимхон бу шаҳарда мўлжалидан ортиқроқ туриб қолишга мажбур бўлади, чунки у ўз саёҳати давомида Туркия марказидан ўтиши лозим

эди. У губернатор билан хайрлашмоқчи бўлиб борганида у: «Ҳозир янги хабар олинди, унда ёзилишича, ҳамма йўллар бекилган, шунинг учун сиз йўл очилгунча бирор кун кутиб туришингизга тўғри келади»,— дейди.

Шаҳар губернатори Ҳакимхонни ўз саройида туришга таклиф этади ва сайёҳ бу таклифни рад этолмай кўнишга мажбур бўлади. Бироқ саройда Ҳакимхон бошига кулфат тушади. Гап шундаки, унга губернаторнинг қизи ошиқ бўлиб қолади. Лекин бу жиловсиз муҳаббат Ҳакимхон қалбини эрита олмайди. Ўз мақсадига етолмаган қиз, аламига чидолмай Ҳакимхондан ўч олиш мақсадида, номусимга қасд қилди, деган тухмат билан отасига шикоят қилади. Натижада, Ҳакимхонни қамоққа ташлайдилар. Буни сайёҳ шундай тасвирлайди: «Шундай қилиб, шу қоронғу кечада икки маҳрам билан шаҳардан чиқиб кўп алам ва фиғон чекиб қамоққа етиб келдим. Бир неча дарбандлардан ўтгач, шундай бир жойга етдимки, ҳатто оғу ҳам бундай жойда қўрқувдан тўкилиб кетарди. Мени жуда қоронғу, ҳамма ёғи темир панжарали, бир сангрис (тош курси бўлса керак.— Э. Х.)дан бошқа ҳеч нарса бўлмаган хонага олиб киришди. Маҳрамлар мени девсифат қоровулларга топширишди; улар мени хонага итариб, эшикка катта қулф осиб, уни қўрғошин қуйиб мустаҳкамлашди ва «Бу одам билан ҳеч ким сўзлашмасин»,— дедилар. Қисқаси, мен фақирни шу дўзаҳда қолдириб ўзлари шаҳарга қайтишди...

Шу кунларда русларнинг катта байрами яқинлашиб келарди. Фақир уч кечаю уч кундузни шу тахлитда ўтказдимки, уни тасвирлашга тил ожиз. Ва шундай мисраларни тўқидим:

Сиримни мен кимга айтай
Сир сақловчи маҳрам бўлмаса.
Қандай қутулгум бу савдодан
Ҳол сўровчи дўстим келмаса.
Ким ҳам менга ёрдам берарди
Бу ҳаётдан умид қолмаса.

Бахтимга, ҳар куни кимдир бир парча қора нон, бир коса буғдой ёрмасини туйнукдан узатар эди ва бирор сўз демай орқасига қайтарди, мен уни кўролмасдим ҳам. Мен фақир эллик тилла яшириб қўйган эдим. Биринчи куни косага бир тилла, иккинчи куни — икки тилла, учинчи куни — уч тилла ташладим. Тўртинчи кун у киши секингина: «Сиз кимсиз? Қаердан бўласиз? Қандай қилиб бу аҳволга тушиб қолдингиз?» —

деди. Мен унга: «Эй дилкаш дўстим! Мени кимлигимни нега сўраяпсан? Мен сайёҳ ва дарбадар. Менинг аҳволимга раҳм қилгил!» — дедим. У деди: «Мен жуда дардкаш одамман, асирларга хизмат қилувчиман. Сиз турган ердан қутулиш жуда қийин. Мана, уч кундирки, сизнинг марҳаматингизга сазоворман. Агар сизнинг бирор илтимосингиз бўлса айтинг, бажаришга ҳаракат қиламан». Мен: «Сенга бир хат бераман, уни бир одамга элтиб берасан», — дедим. У: «Ҳаракат қиламан», — деди. Мен: «Бир оз қоғоз ва қалам келтир», — дедим. У: «Мен буни қилолмайман. Агар хатингиз бўлса олиб бориб берай», — деди-ю, нари кетиб кўздан ғойиб бўлди.

Фақир хаёл дарёсига тушдим. Узоқ ўйлагач, тилла тангалар ўралган қоғоз эсимга тушди. Мен уни олиб европача пичоқча билан бармоғимни кесдим ва пичоқчанинг учини оқаётган қонга ботириб зўр машаққатлар билан тутинган укам шаҳзода Малик Қосимга ёрдам беришини сўраб бир неча қатор хат ёздим. Хатда шунингдек яқинлашиб келаётган руслар байрами ҳақида ҳам хабар бердим ва ўн кунлардан сўнг шу байрам кунлари жой бўш бўлишини (яъни қоровуллар кўп бўлмаслигини.— Э. Х.) ҳам ёздим. Хатнинг бир қисмини ўз хизматкоримга йўлладим...

Эртаси кунни одатдагидек, белгиланган вақтда яна ўша киши келди. Фақир унинг косасига беш тилла ва хатни ташладим, унга узатиб «Қарвонсаройга жўна. Қайси бир ҳужрада шундай кўринишли одам бор. Бу хатни унинг қўлига тутқаз, сўнг орқанга қайт», — дедим. У бахтсиз жуда катта қўрқув ва даҳшат билан туйнукдан косани олди ва жўнади.

У эртасига пайдо бўлиб шундай деди: «Мен хатни эсон-омон етказиб топширдим. У (хизматкор.— Э. Х.) жуда хурсанд бўлди. У ҳам менга беш тилла ҳадья этди. Хўп, мен ўз жойимга кетдим».

Фақир оллоҳнинг инояти ва марҳаматига таяниб, зўр машаққатлар билан байрам кунини кута бошладим...

Алқисса, ўша хизматкорим хатни олгач, тезлик билан черкасининг (Малик Қосимнинг.— Э. Х.) олдига жўнайди. Дарёдан сузиб ўтгач, бутун имкониятини ишга солиб бир кечаю бир кундуздан сўнг укам шаҳзода Малик Қосим ҳузурига етиб келади. Хатни қадрдон дўстимга топширади. Укамнинг кўзи хатга тушиши биланоқ йиғлаб юборади. Тезлик билан ҳар томонга киши юбориб бир куннинг ўзида қасос олишни истаган

Йигирма баҳодир йигитларни йиғади, уларга кўп совғалар бериб, кўп маслаҳатлар қилиб мен фақирни қутқаришга йўллайди.

Ул баҳодирлар укам Шаҳзода Малик Қосимни тарк этгач, жуда тезлик билан дарё қирғоғига етиб келадилар ва у ерда икки кемани созлаб, учинчи куни белги-ланган жойдан сузиб кетадилар.

Ул баҳодирлар елдек сузиб дарёдан ўтгач, тезлик билан қамоқхона томон жўнайдилар. Улар қамоқхонага кириб тўрт соқчини бартараф этадилар, калитларни олиб бирин-кетин ҳамма қамоқ хоналари эшикларини очиб, фақир томон етиб кела бошлайдилар. Мен бу пайтда тақдирнинг бу ўйинидан қутулиш йўлини сўраб ётган эдим...

Кутилмаганда қоронғу ҳужра машъалалар нуридан ёришиб кетди. Кимдир черкасча сўзлар, баланд овоз билан кимнидир чақиритар, лекин нима деяётганини тушуниб бўлмас эди. Мен шунда менинг номимни айтиб чақиритаётганини англадим. Дарров баланд овозда жавоб бердим. Улар мени хонам эшигини болта билан зўрға синдиришиб ичкари киришди, қўлларимни ўпиб нималардир дейишди, аммо фақир уларнинг тилини тушунмаганимдан ҳеч нарса айтолмасдим. Охири зўр удабуронлик натижасида бу дўзах макондан қутулдим. Бу ердаги уч юздан ортиқ асирлар ҳам озод қилиниб, улар ҳам ҳар томонга тарқаб кетдилар.

Бу воқеадан хабар топган шаҳар соқчилари, вилоят аҳолиси байрамни ҳам унутиб, қўлларида машъала билан қамоқхона томон югуриб келабошладилар. Фақир жуда тезлик билан баҳодирлар қуршовида кемалар томон етиб келдик. Бу воқеадан хабардор бўлган қирғоқдаги соқчилар ҳам биз томонга қараб ўт очишди.

Алқисса, фақир баҳодирлар билан чақмоқ янглиғ тезликда дарёдан сузиб ўтдик. Бу пайтда дарё қирғоқлари машъаладан шундай ёруғ эдики, худди кундуздагидек.

Қисқаси, фақир ўзимнинг маънисиз ҳаётимни тубсиз гирдобдан қутқардим. Бир оз дам олгач, отга миниб шошилмасдан, уч кун ўтгач, шаҳзода Малик Қосим қароргоҳига етиб келдик. Бизни келаётганимизни эшитган Малик Қосим бизга пешвоз чиқди. Кўзлар тўқнашгач, иккимиз ҳам йиғлаб юбордик, кўришиб икки соатча бирор сўз айтолмадик. Сўнг суҳбатлашиб унинг манзилгоҳига етиб келдик. Мен қамоқ ташвишларию, йўл азобларидан бир неча кун дам олдим. Биродарим

эса дўстликнинг ҳамма қонун-қоидаларини ўз ўрнига қўйди. Фақирга бир хизматчи аёл, бир неча хизматкорлар берди, бир неча армуғон отлар ҳадья этиб, фақат бир ойдан сўнг кетишимга рухсат берди. Дўстим билан хайрлашиб, Ханифа қалъасига қараб йўл олдим».

ЯҚИН ШАРҚ БУЙЛАБ САЁХАТ

Шундай қилиб Ҳакимхон Россия чегараларини тарк этиб, Туркия территориясига қадам қўяди. Унинг ме-муарларида бир оз узилиш бўлиб, Ҳакимхон бу ерларга қандай қилиб келиб қолганлигини ёзмайди. Афтидан, у бирор кемага ўтириб Ханифа қалъасига келган бўлса керакки, лекин бу ҳақда бирор аниқ фикр билдириш қийин.

Муаллифнинг ёзишича, «бу шаҳар шўр сувли денгиз қирғоғида жойлашган бўлиб, турклар уни Қора денгиз (ҳозирги Қора денгиз — Э. Х.) деб атайдилар. Бу денгиз энг катта аскил (порт.— Э. Х.) га эга, кўплаб савдо қилувчи бинолари бор, ҳар бир давлатдан кўплаб савдогарлар келищади». Бу ердан у Истанбулга ўтмоқчи бўлади, лекин Синопдан келган ҳоким тўхтаб туришга даъват этади. Чунки у ердаги яничарларнинг (турк пиёда қўшинлари.— Э. Х.) тўхтовсиз давом этиб турган исёнлари яна унинг ниятига ғов бўлади.

Туркиянинг марказини кўришдан воз кечган Ҳакимхон кемага ўтириб Синоп томон йўл олади. У денгизда сузар экан, йўл таассуротларини қўйидагича чизади (соддалаштирмай, айнан келтирамиз):

«Бир кундин сўнгра кемаи бузрукки, ани ғуроб дерлар, анга тушуб кўрдум, ажойиб кемаи бузрук. Ун икки адад тўп ичида эрди ва минг одам анинг ичида ҳозир ва уч ошёналик. Эртаси бодбонларни анча таъбия айлаб, лоҳавл деб мутававжжиҳи дарёи шўр бўлдимки, ула дарёи эрди, на таги бору на поёни. Айтиб-дурларки, Рум султонларининг бири дарёнинг қаърини билурға фармон айладики, таноб этсунлар. Чун таноб солиб, лангарни қўюб юбордилар, минг беш юз газ таноб эрди, ерга етмади.

Алқисса, бир кеча ва кундуздин сўнгра сув била осмондин ўзга нимарса назарга кирмас эрди. Офтоб сувдин чиқиб яна сувға ботарди. Кеча ва кундуз бу тариқа эрди. Кема андоғ тез эрдикки, бир тошни камоли қувватибозу бирла отгудек бўлса, яна кишти ўрта-сига тушар эрди.

Бир кун кемачилар хурсандлиглар айлаб, суюнчи гўён ҳар кимдин бир нима олурлар эрди. Фақир сўр-

дим: «На воқеадур?». Дедиларки: «Қуруқликқа яқин етдук». Фақир ҳар чанд мулоҳаза айлаб, сув била осмондин ўзга нимарсани кўрмадим. Охир бир маллоҳдин сўрдимки: «Қуруқликқа яқинлигини далили нимадур?» Маллоҳ айтди: «Кўрин!» Кўрдимки, икки ўрдак фалакда учиб юрийдур. Дедики: «Қуруқликни аломати ушбудур». Хотирамда айдим, мошооллоҳ!..

Қирғоққа келиб тўхтагач, улар шаҳарга кирадилар. Бу «шаҳар ўта обод ва бежирим бўлиб, кўзга тез ташланувчан эди. Шу шаҳарнинг чеккасида жуда катта тоғ бор эди». Афтидан, Ҳақимхон денгизда сузиш пайтида ўзини ёмон ҳис этган шекилли, денгиз касаллиги билан бетобланиб, «бу жаннатмакон манзилда ўн кунча денгиз азобларидан қутулгунча дам олдим»,— дейди.

Бу ердан у қуруқликдан юриб Сурия давлати томон йўл олади. Йўлда у язид мазҳабига мансуб кишиларни учратади ва улар ҳақида қизиқарли маълумотлар келтиради. Язидлар жуда ҳам сирли диний мазҳабга сиғинардилар. Улар ҳар доим қувғин остига олиниб, жазоланганликларидан, яширин ҳаёт кечирардилар. Бу ҳақда баъзи адабиётларда жуда кўп ва хилма-хил фикрлар учрайди. Маълум бўлишича, улар худо томонидан ёмон отлик қилинган ва сўнгра гуноҳи кечирилиши лозим бўлган Малик Товусни қадрлардилар. Улар бу номни тилга олишдан қўрқиб, товус кўринишинигина қадрлардилар. Бундан ташқари язидлар қуёш ва тўрт унсур: ер, сув, ҳаво ва оловни илоҳий деб ҳисоблардилар.

А. С. Пушкин ўзининг «Арзирумга саёҳат» асарида бу ҳақда шундай ёзади: «...Мен Шарқда шайтонга сажда қилувчилар, деб ном олган язидларга қизиқиб қарардим. Араратнинг эстагида 300 дан ортиқ язид оилалари яшайди. Улар рус подшолигини тан олишган. Уларнинг бошлиғи, баланд бўйли бадбашара киши қизил плашч ва қора шапкада баъзан отлик аскарлар бошлиғи генерал Раевскийнинг олдига таъзим билан келиб турарди. Мен бу язиддан уларнинг қайси динда эканлигини билишга қизиқдим. Менинг саволимга у язидлар гўё шайтонга сиғинишади, деган сафсата борлигини, лекин улар ягона худога сиғинишларини, фақат уларнинг қонунда шайтонни қарғаш яхши эмаслигини, чунки у жуда бахтсиз, вақти келиб унинг гуноҳи кечирилишини, чунки олло марҳаматининг чеки йўқлигини айтди».

Ҳақимхоннинг ҳам бу мазҳаб ҳақидаги маълумотлари оригиналлиги жиҳатидан бошқа маълум бўлган

адабиётларда учрамайди. Ҳақимхоннинг бу йўл ҳақидаги таассуротлари баёни қисқа ва лўнда, чунки унинг фикрича, «кўпгина катта шаҳарларни кўришга тўғри келди, уларнинг ҳар бирини тасвирлай берсак, эшитувчига зерикарли бўлади».

Йўллар уни Ангорга олиб келади. Муаллиф уни Тарбак қалъаси деб атайди. Бу ерда Йилдирим ёки Чақмоқ лақабли турк султони Боязид I 1402 йилда амир Темир билан жанг қилиб бутунлай тор-мор этилган ва асир олинган эди. Ҳақимхон ҳаддан ташқари катта ва обод «Қасар шаҳридан ва Латакия портидан ўтиб Туркия қўл остидаги Сурия пойтахти Дамашққа етиб келади. «Мен шаҳарга (Дамашққа.— Э. Х.) кириб келганимда,— деб ёзади муаллиф,— ҳушим бошимдан учгандек бўлди. Бу шаҳарнинг кўрки ва латофатини тасвирлашга қалам ожизлик қилади». Шу боис бўлса керакки, Ҳақимхон бу ерда ўн беш кун бўлишига қарамай, бу машҳур шаҳар ҳақида бошқа тўхталмайди.

Узоқ йўлга отланган сайёҳ қатор шаҳарлар, шу жумладан Фаластиннинг Газа шаҳридан ҳам ўтиб, ўн кунгача «қонхўр, қумдан бошқа ҳеч нарса кўринмайдиган саҳро»дан юради.

Ҳақимхон Мисрга ташриф буюрганида бу ерда машҳур Муҳаммад Алипошшо (1805—1849) ҳукмрон эди. Бу пайтларга келиб номигагина Усмонли империясининг бир қисми ҳисобланган Миср экономикасининг ривожланиши туфайли Туркияни орқада қолдириб кетган эди. Муҳаммад Алипошшо ўтказган реформалар Миср мустақиллигини таъминлаган эди. У ички ва ташқи сиёсатда мустақил фикр юритарди, шулар натижаси ўлароқ, қудратли Миср империяси вужудга келган эди.

Муҳаммад Алипошшонинг реформаторлик фаолиятига Карл Маркс юқори баҳо бериб, уни «салла намойишини» ҳақиқий бошга айлантиришни удалаган «ягона одам» эди деб таърифлайди. Йирик совет арабист олими В. Б. Луцкийнинг Муҳаммад Али фаолиятига берган баҳоси ҳам диққатга сазовор «Петр I қайта ўзгартириши каби Муҳаммад Али реформаларининг бутун оғирлиги гарчи феодал-крепостной давлат томонидан шафқатсиз эксплуатация қилинувчи омма устига тушса-да, ўз даврига нисбатан прогрессив роль ўйнаган эди. Петр I каби Муҳаммад Али ҳам феодал ишлаб чиқаришни синдирмай, ўрта асрга оид реакцион қолдиқларни тугатиб, шу йўл билан помешчик-крепостнойлар,

савдогарлар давлатини мустаҳкамлади. У енгилмас армия ва флотга эга бўлган жуда кучли давлат аппаратини тузди, бир неча реформалар ўтказиб, Мисрни мустақил давлатга айлантирди».

Муҳаммад Алипошшо чет элликларни ҳам ўз хизматиغا киришга даъват этарди. Унинг саройида ўрта осиеликлар, жумладан, қўқонликлар ҳам юқори мансабларда ўтиришар эдилар. Ҳақимхоннинг ёзишича, ўша пайтларда унинг хизматида Қашшоф афанди ҳам бўлиб, у ўз вақтида Ҳақимхоннинг бобоси ҳузурида ҳам ишлаган эди.

Ҳақимхон ҳам Муҳаммад Алипошшо билан шахсан учрашади. «Сухбатда,— деб ёзади муаллиф,— биз турли саволларга тўхталар эдик. Бизнинг суҳбатимиз шунчалик жонли ўтиб, тўрт соатча давом этди. Охири у (Муҳаммад Алипошшо.— Э. Х.): «Муҳаммад Ҳақимхон, менинг сендан битта илтимосим бор. У шундан иборатки, сен шу ерда яшасанг. Мен сенинг турмушингни бахтли кечишига ҳар томонлама муруват кўрсатгайман,— деди... Дарҳол маош тайинлади. Ҳозир уч юз адлия беришларини буюриб, менга кетишга рухсат берди. Фақир подшоҳни тарк этгач, ўз манзилгоҳимга қайтиб, юмушлар билан банд бўлдим».

Ҳақимхон қирқта йигит билан турли билимларни эгаллаш учун Европага сафар этиши керак эди. Лекин у тасодифан Қоҳира бозорида икки фарғоналикни кўриб қолиб, ўз юрти ҳақидаги хабарларни эшитди. У режаларини ўзгартириб, Муҳаммад Алипошшо хизматидан воз кечади ва ўз юрти томон қайтиш учун йўлга тушади.

Муҳаммад Али реформалари орасида маданий қайта қуриш муҳим ўрин тутган; чунки янги давлат аппарати билимли кишиларга муҳтож эди. Шунинг учун Миср тарихида биринчи дунёвий фанларни ўқитувчи мактаблар очилади. Муаллиф бундай мактабнинг тузилиши ҳақида батафсил маълумот беради, унинг жойлашган ери, снфларнинг сони, ўқувчиларни танлаш системаси, кун тартиби, ўқитиладиган предметлар рўйхати, мактабнинг битирувчиларнинг ишга жойлашиши — ҳаммаси ҳақида фикр юритади. «Уларни ҳар хил домлалар ва котиблар ўқитади. Бир қисми араб тилини ўрганса, бир қисми — форсийни, кўпчилиги — туркийни, яна бир қисми Европа тилларини ўрганади. Хуснихатни билган хаттотлар насх ва таълиқ хатлар, бошқалари — сулс хатига ўргатади.

Бу билимларни билиб олганларидан сўнг улар си-

новдан ўтказилади, яхши билимчилар шу тарзда аниқланеди. Нозирлар (имтиҳон олувчилар.— Э. Х.) қаттиқ синовдан сўнг энг лаёқатлиларини танлаб оладилар, уларни подшо Муҳаммад Али хизматига юборадилар. Масалан, тиббий билимларни яхши эгаллаганлар даволаш муассасаларига юборилади, токи улар тиб илмида ўз маълумотини қўллайдилар, шундайлари ҳам борки, уларни чет элларга, масалан, Фарангистон (Европа.— Э. Х.) га юборадилар, улар қайтиб келиб девонхонада, баъзилари шунга ўхшаш жойларда хизмат қиладилар.

Илмни эгалламаганлар ва эплай олмаганлар, тарбияси қийинлар ғалвирдан ўтказилиб, Жаховияга юбориладилар, сардорлар (офицерлар.— Э. Х.) уларни навкарликка берадилар.

Шундай қилиб мактабни бир қисм ўқувчи тамомлайди, иккинчиси янгидан қабул қилинади».

Ҳакимхон Қизил денгизнинг энг катта портларидан бўлган Суэцга етиб келади. «Бу жуда шинам шаҳар,— деб ёзади муаллиф,— лекин бу жойда ичимлик суви тақчил, унинг бир томчиси юз коса ҳаёт суви билан баравар, лекин бу вилоят одамлари шу сувга ўрганиб қолишган». Сайёҳ бу ерда уч кун тургач, яна кемага ўтириб йўлни давом эттиради. Сузишнинг учинчи куни денгизда кучли шторм кўтарилиб, улар қирғоққа қайтишга мажбур бўлишади. «Бу шундай бўлдики, бу вақтда қаттиқ шамол туриб тўлқинлардан сув тоғи кўтарила бошлади, ҳамма денгиз махлуқлари тузоғига илинишини сеза бошлади. Худди шу пайтда кема елканнинг устунни синиб қолди. Бу ҳолни кўрган кема аҳли ширин жонларидан умид узиб дуо ўқишга бошладилар. Маллаҳлар (матрослар.— Э. Х.) нинг лангар ташлашга бўлган уринишлари бекор кетди. Шу орада кема ўз йўналишига сузиб борди ва биз бир неча масофаларни ўтгач, қирғоққа етдик».

Елканни ўрнатиб яна сузишда давом этадилар ва бир ҳафтадан сўнг Қизил денгизнинг шарқий қирғоғида жойлашган Янбо портига етиб келадилар ва бу ерда уч кун тўхтайдилар. Муаллифнинг эътирофича, «пашшасининг кўплиги ва ичимлик сувининг йўқлигидан бу вилоятда туриш жуда қийин».

Ҳакимхон йўлидаги кейинги нуқта — порт шаҳари — Жидда бўлиб, бу «жуда шинам ва обод шаҳар» Хижоз области ва Қизил денгизнинг энг катта порти ҳисобланарди. «У ерда ҳамма денгиз савдогарлари тўпланиб, сўнгра ўзига керакли томонга тарқалиб кетарди. Бу

шаҳар ҳам ичимлик сувга муҳтож эди»,— деб ёзади муаллиф.

Бу ердан Ҳакимхон тез юрадиган туяларни ижарага олиб Макка томон йўл олади. Лекин у бу шаҳарда қандайдир касаллик билан оғриб, ярим йилча туради. Ҳакимхон ўз асарида бу шаҳарнинг диққатга сазовор жойлари, у ердаги сиғиниш одатлари ҳақида ёзади.

У Маккадан Жидда томон қайтиб, у ердан кемага ўтириб беш кундан сўнг Янбога келади. Карвонга қўшилиб Мадина шаҳрига келади. «Хожи» бўлишга оид ҳамма шартларни бажаргач, яна Янбога келади, бу шаҳар унга ифлос кўринади. Бу ерда тўрт кун бўлиш унга «Муҳаммад Алихоннинг тўрт ойлик бандидан ҳам оғир» туюлади. У Янбода кемага ўтириб йигирма беш кун сувда сузиб юради. Муаллиф изоҳига мурожаат қилайлик. «...биз йўл азобларини тортиб борар эдик, денгиздаги саёҳатимиз жуда узоқ чўзилди. Кема аҳли ичадиган тоза сувнинг йўқлигидан жуда қийналишарди. Бир коса тоза сувни бир тиллага ҳам топиб бўлмасди. Шўр сувни ким ичса, ични бўшаштириб юборар эди. Мана шундай қийинчиликлар билан сузиб борардик. Бир куни ярим кечаси шамол тез эси, денгизда кучли тўлқин кўтарилди. Шунда эсимга тўсатдан Нухнинг чўкиши тушиб кетди... Тажрибали денгизчилар шамол кирмайдиган ҳужра (каюта.— Э. Х.)да тўпланишиб, ўз хариталарини очиб олдиларига қўйиб қарай бошладилар. Бу шундай қоғоз эдики, унда Дарёи Шаф (Қизил денгиз.— Э. Х.) нинг ҳамма тасвири чизилган, яъни неча орол, неча тоғ борлиги, уларнинг кемаларга қандай хавф-хатар келтириш мумкинлиги ҳам айтилган эди. Уларнинг олдиларига қибланома (компас.— Э. Х.) ўрнатилган бўлиб, шунга қараб буйруқ беришарди. Рулда турувчи рул олдида туриб кемани унинг (капитаннинг.— Э. Х.) буйруғига мувофиқ бошқарарди».

Худди шу пайтда денгизда шундай баланд тўлқин кўтарилдики, у кемага урилиб, худди тўп отилгандек бўлди, сув кемадан ошиб ўтиб яна денгизга қўйилди. Кема аҳли ҳаётларидан умид узиб, ўлимга тайёрланишди.

...Ложувард денгиз тубига ботган субҳидам бош кўтарди — офтоб ўзининг мунаввар нурлари билан атрофни ёритганида, жаҳаннам чуқурлигида ўтирган бизлар олам ёришганини сезмай қолибмиз.

Денгиз яна қутураб, кемамизнинг тўрт томонидан минглаб сув тоғлари устимизга қулаётгандек бўларди. Ҳаммамиз минг жондан биттаси ҳам омон қолмаслиги-

га ишондик. Биз тушган кема гоҳ сув тўлқинлари устида, гоҳ сув тагида кечаётганини кўрардик, баҳайбат тўлқинлар бизга ҳам келиб уриларди. Бироқ, кемамизга бахтли юлдуз ҳамроҳ бўлди».

Ҳакимхон денгиз манзараларини моҳирлик билан чизади. Унинг ватанида денгиз йўқлиги ҳисобга олинса, бу нозик тасвирлашлар ижобий ҳол ҳисобланади.

Саёҳатчилар Қизил денгизнинг Африкадаги қирғоқлари ҳисобланган Қусайр денгиз портига етиб келадилар. Бу ерда Ҳакимхон уч кун туради, унинг ёзишича, ўзининг ободлигига қарамай, бу шаҳарда ҳам тоза сув етишмас экан.

Энди олдинда ҳадсиз-ҳудудсиз Арабистон чўллари ястаниб ётарди. Жазирама иссиқдан, сувсизликдан ҳолдан тойган Ҳакимхон карвондан ажралиб қолиб, кўп қийинчиликларга дучор бўлади. «Мен бу қонхўр саҳрода бир ўзим зўр машаққатлар билан йўл босардим, туяга ишонишнинг бефойда эканлигини кўриб, секин ундан тушиб яёв йўл боса бошладим.

Бир оз юргач, тўхтадим, ортиқ чидолмай, ўзимни тақдир ҳукмига ташлаб ўтирдим...

Алқисса, шу пайт фақир каби сувсизликдан ўлай деяётган бир киши туяда келиб қолди. Иккимиз кета бошладик. Олдимизда бир карвон кетаётганини кўрдик. Туяда кетаётган шеригим улардан ялиниб бир коса сув сўради. Карвондагилар унинг сўзига тушуниб сув беришни лозим топдилар. У соддадил одам: «Сувни олиб менга бер. Мен сенга ҳам қолдираман»,— деди. Фақир шундай чаққонлик билан косани карвонидан олдимда, бир сипқириб ичиб юбордим. Косада ҳеч нарса қолмади. У гўл одам араб тилида сўқиниб одобсиз қилиқ қилиб кетиб қолди. Фақир бу пайтда туяга миниб йўлимда давом этардим».

Нил дарёси қирғоғида жойлашган Қана шаҳри Ҳакимхонга жуда обод кўринади. У «бу вилоятни жуда чиройли фаҳмлаб шу ерда денгиз ва саҳро саргузаштларидан сўнг дам олмоқчи бўлдим». У Қана шаҳридан кемага ўтириб Нил дарёси бўйлаб Қоҳирага жўнайди.

Йўлда муаллифнинг назари чиройли водийлар, гуллаган, обод шаҳарларга тушади. «Қундузи бизлар марҳаматли Нил бўйлаб кетдик. Кечаси дам олишни хуш кўрдик. Нил дарёсининг икки томони обод, баланд-баланд биноли шаҳарлар билан безанган. Бизга қаер ёқса ўша ерда тўхтар эдик. Катта дарёларда кўрган азобларимиз бу марҳаматли дарёда унутилди... Биз бир ойча шундай йўл босдик. Сўнг Мисрага (Қоҳира.— Э. Х.) келдик».

Қоҳиранинг улуғворлиги, тарихий обидалари, ҳашаматли саройлари, фавворалари, боғ-биёбонлари Ҳакимхонда катта таассурот қолдирди. У Қоҳирани дунё шаҳарларининг онаси, жаҳонда тенги йўқ шаҳар, деб таърифлайди. У Муҳаммад Алипошшо саройидаги фавворани мана бундай тасвирлайди: «Ҳовуз қазилиб, унинг ўртасига товусга ўхшатиб гўзал фаввора қурилган, ундан сув заррачалари маржондек сочилиб туради, лекин ҳовуздаги сув кўпаймайди ҳам, камаймайди ҳам. Мармар тоштахталар бир-бирига яқинлаштириб шундай қўйилганки, худди битта яхлит тошдан ясалгандек туюлади. Санъаткор устозлар (усталар — Э. Х.) бу саройни шундай безатганларки, бундайини ҳеч қандай афсунгар қила олмаган ва эшитмаган ҳам. Бу саройни кўрганимда ҳайратдан бармоғимни тишладим ва узоқ ўйга берилдим».

Қоҳирада Ҳакимхоннинг дўсти, ўша пайтда Муҳаммад Алипошшо ҳузурида хизмат қилаётган Моҳир афанди уни ўзининг севги саргузаштларига жалб этади.

Гап шундаки, улар Моҳир афандини севиб қолган Муҳаммад Алипошшонинг қизи чорбоғига яширинча кириб қолишади. Муаллифнинг бу ҳақдаги ҳикоялари худди «Минг бир кеча» эртақларига ўхшаб кетади: «...биз саройдан чиқиб шаҳар бўйлаб пиёда кета бошладик. Бу пайтда вақт намозшомдан уч соатча ўтган эди. Бизни кутиб турган эфиопиялик ғулом бизни кўргач икки хачир олиб чиқди. Фақир ва Моҳир афанди бир хачирга ва ул икки аёл бошқа хачирга миниб малика чорбоғи томон йўлга тушдик.

Шаҳардан чорбоққача бир фарсах йўл эди. Шунча тез юрганимиз сабабли бу ерга бир соатда етиб келдик. Фақирнинг нигоҳи чорбоғ деворларига тушди. Улар шундай баланд эдики, кунгуралари Сурайёга етарди. Шу ерда бизлар хачирдан тушиб бир кампирнинг уйига кирдик. У кампир бизни бир қиз билан қолдириб ўзи ҳарамга кетди.

Чамаси, бир соатлар ўтгач янги сарполарга беланиб кампир ва унинг ёнида мушк-анбар тарқатиб тўрт қиз ҳам кириб келди. Кампир Моҳир афандига қараб шундай деди: «Туринг, малика сиз жаноб олийларини кутиб турмоқда». Сўнг мен фақирга юз ўгириб: «Малика меҳмон хуш келибдилар, деяптилар. Келишингиздан хурсандлар»,— деди. Сўнгра у маккора Моҳир афандига: «Ҳозир сарой посбонлари уйғоқ, шунинг учун сизнинг базмга шундай кириб боришингиз мумкин эмас»,— деди... У маккора жуда катта сандиқ топиб келиб Мо-

ҳир афандини ўша сандиққа тушишини таклиф қилди. Моҳир афанди қўрққанидан кузги япроқдек қалтираб менга қаради. Мен дедим:

Мисра:

Айёр қуш ов тўрига тушиб қолса
Сабр қилгай, чидамли бўлса.

У оғайним истар-истамас сандиққа тушди. У маккора сандиқни қулфлади, фақирни уй бурчагига яширди ва бир неча посбонларни чақириб: «Бугун малика Европа молларидан бир сандиқ олган эди. Ҳозир шуларни кўргиси келибди. Дарров сандиқни кўтаринглар, тезроқ уни маликага етказайлик»,— деди. Ифритсимон қуллар бармоқларини кўзларига теккизиб розилик беришди. Сандиқни кўтариб кампир ва қизлар назоратида ҳарам томон кетдилар. Фақир ёлғиз қолдим. У жодугарнинг кўр эри бор экан, арабча бир нималар деган эди, кампирнинг қизлари менинг олдимга турли-туман егуликлар қўйдилар. Мен чол билан гаплашиб ўтирган эдим, бирдан икки қиз билан маккора кампир келиб қолди ва: «Туринг, сизни малика йўқлаяпти»,— деди.

Бу сўзни у маккорадан эшитиб, мен ўз ҳаётим билан юз маротаба хайрлашдим ва «Мени ҳолимга ачингил ва мени хафа қилмагил, сени ҳам худо ёрлақасин»,— дедим. У: «Қандай жиннисан ўзинг. Кечикмасдан ўрнингдан тур»,— деди... Яна айтди: «Малика Моҳир афандидан Саъдийнинг «Гулистон»и ва Ҳофиз Шерозийнинг бир неча байтларини сўради. Аммо у жавоб беролмади. «Мен форсийдан бехабарман. Аммо оғайним Ҳакимхон бу тилга жуда уста» деди. Шунинг учун бону сени ҳам чақиряпти». Фақир бари бир тинчланмадим. Аммо фойдасиз...

Кампирнинг гапига кириб тақдирга тан бериб сандиққа тушдим. Посбонлар сандиқни фақир билан бошларидида кўтариб сарой томон равона бўлдилар Ярим йўлга етганда жуда йўталгим келиб кетди, аммо тишимни тишимга қўйиб зўрға чидадим. Бир жойга келгач, сандиқни ерга қўйиб улар қайтиб кетишди. Кампир сандиқни очгач, сакраб тушдим.

Кеч бўлишига қарамай, чорбоғ кундузгидек ёруғ эди. Йўл четига қатор қилиб сарв дарахлари экилган. Ҳар бир сарв дарахтига шамдон осилган бўлиб, шам ўрнатиладиган жой тилладан, тўти шаклида ясалган эди. Ҳар бир фонарда бир нечтадан шам ёниб турарди. Йўллар турли рангдаги тухум шаклидаги тошлардан

қурилган эди... Ким бу боғни кўрса, уни ер юзининг жаннати дерди...

Саройнинг қоқ ўртасида мрамар ҳовуз бўлиб, бир танобча келар эди. Ҳовузнинг тўрт томони яхлит мрамар билан қопланган ва тўрт арслон шакли берилган эди. Қим уларни кўрса, тирик деб ўйлар эди. Тўрт тош — тўрт арслоннинг оғзидан катта куч билан ўн газ баландликда сув отилиб турарди...

Алқисса, чорбоғдан ўтиб малика ўтирган хонага кирдим. Фақир бу ерда шахло кўз, сарв қомат кўп гўзаллар тўпланганини кўрдим. Малика мени ўз қошига чақиртирди. Мен Миср маликасини шоҳлик тожини бошига кийиб, қимматбаҳо тошлар билан безатилган кийимлар кийиб олтин тахтада ўтирганини кўриб, унга салом бердим.

Шу орада малика оғайним Моҳир афандига савол билан мурожаат этди. Аммо маликанинг бефарқлигидан оғайнимнинг жавоблари уни қониқтирмаганини сездим, чунки оғайним суҳбат илмидан беҳабар, шу кунгача подшолар суҳбатида қатнашмаган эди. Шунда мушк ўз ҳақида ўзи гапиради, атр-упа сотувчи савдогар мақтаган мушк мушк эмас, деган гап эсимга тушиб қолди...

Овқатланишни тугатгач, у гўзал фақирга юз ўғириб: «Ҳақимхон, сенинг ҳақингда аввал ҳам эшитган эдим. Мана энди кўришиш насиб этди. Сен менга ёқиб қолдинг. Сен ўз ҳақингда бор нарсани яширмай бизга айтиб бер!» деди. Фақир сакраб ўрнимдан туриб «О, гўзаллар гўзали! Менинг бошимни танимдан жудо қилсалар ҳам ҳеч нарса яширмайман»,— дедим. Шунда у: «Қайси баланд ошиёндан парвоз этдинг? Ҳаммасини очиқ айт»,— деди.

Фақир ҳамма нарсани очиқ-ойдин айтишдан бошқа иложим қолмади. Бармоқларимни кўзимга тегизиб розилик ишорасини бериб гап бошладим: «Мен шундай қаландарки, тақдир зарбаларига чидадим, чарх-кажрафтор ҳийлаларига бардош бердим, бахтсиз юлдуз азобларию, омадсиз бахт, тақдирнинг шафқатсиз ўйинлари, камситишларига дучор бўлдим»,— деб ўз бошимдан ўтган ҳамма воқеаларни сўзлаб бердим.

Фақирнинг саргузаштларини эшитган малика бармоғини тишлаб узоқ ўйга берилди...

Малика мени ҳам оғайним қаторига ўтқазиб: «Форс ғазалларидан ўқиб бер. Менга форс шеърятни жуда ёқади»,— деди. Фақир севгига оид жуда кўп мисралар ўқидим. Унга бир қитъа жуда ёқиб қолган эди, дарров

қоғозга ёзиб унга ҳадя этдим... Малика: «Сиз шахмат ва нард ўйнайсизми?» деб сўради. Фақир: «Ҳа. Мен бу илмдан хабардорман, чунки «Нафонс ал-фунун» китобини ўқиб бир неча ўйин турларини ўрганиб олганман»,— дедим. У дарров ўз хазиначисини бўлган, шахмат илмида беқиёс ҳисобланган, ким билан ўйнаса шуни ютган бир қизни чақирди. Фақир у уч жойда фирромлик қилган бўлса-да, икки юришда мот бердим. Бу ҳол маликага аён бўлди. Буни кўриб шу воқеага бағишлаб байт ўқидим...

Шу пайт ҳовлиққанича бир қиз чопиб келиб: «Вақт ўн иккига яқинлашиб қолди»,— деди. Фақир шошилиб яна бир байт ўқидим... Малика яна бу байтни ёзиб олди... Малика ҳар ҳафтада яна учрашиб бу ширин суҳбатни давом эттириш шартин билан бизларга рухсат берди...

Уч кун ўтгач, бу воқеа эл орасида овоза бўлди. Фақирнинг бу сиридан оғайнилари — Аҳмад афанди ва Қашшоф афанди ҳам огоҳ бўлдилар. Бундан безовталаниб Моҳир афанди ҳам фақирнинг олдига маслаҳатга келди. Фақир: «Мен Турон иқлими томон йўл оламан, сен қандай ўйлайсан?» дедим. У: «Мен Судан вилояти томон кетаман», деди. Шундай қарорга келгач, у Судан томон қочди. Фақир ҳам оғайнилари билан хайрлашдим».

Шундай қилиб Ҳакимхон Европага бориш ўрнига Сурия томон қочишга мажбур бўлади. Улар шунчалик тез юрадиларки, «ўн кунлик йўлни уч кунда босиб ўтиб Газа (Фаластиндаги.— Э. Х.) шаҳрига кириб» бордилар. У ерда уч кун дам олгач. Иерусалим томон юриб, шаҳарнинг диққатга сазовор жойларини кўздан кечиради. Бу шаҳарда уч кун тургач, ўз нарсаларини бу ерда қолдириб қандайдир ҳинди билан Ҳевронга йўл олади. Бу ерда уч кун бўлгач, Синай тоғи томон жўнади. Йўлда уни араб кўчманчилари ўлдиришига сал қолади, «фақирда йиртиқ эҳромдан ўзга ҳеч нарса йўқлигидан истар-истамас қўйиб юборишди. Уч кун ўтгач,— деб ёзади муаллиф,— мен Тур (Синай.— Э. Х.) тоғига юз ўғирдим ва бу илоҳий тоғнинг на сув, на дарахт учрайдиган жойига кўтарилдим. Бу йўл жуда кўп қийинчиликлар туғдирди».

Бу тоғнинг тасвирини кўп сайёҳларда учратамиз, уларнинг ҳаммаси бу тоққа чиқишнинг қийинчиликлари ҳақида ёзишган. Мана, бу тоққа кўтарилиш ҳақида европалик сайёҳ Жорджо Гуччи шундай ёзади: «Синай чўққиларига уч мил куб тиккасига кетган, тор йўлдан

зўрға юрасан, кўп жойлар улкан жарлардан иборат бўлиб, жуда қўрқинчли, фақат қўрқинч ва даҳшат билан йўл босасан...»

Ҳақимхон Иерусалимга қайтиб у ерда етти кун дам олгач, ижарага олинган туяларда «жуда мустаҳкамланган ва жуда шинам» Набулус шаҳрига жўнайди. Худди шу пайтда шаҳарда вабо тарқалиб «кўча ва бозорларда мурдалар қалашиб ётар, уларнинг ҳоли билан ҳеч ким шуғулланмас, ҳар ким ўзи билан ўзи овора эди». Бу вабо касалининг шундай хусусияти бўлиб, пайдо бўлган «без уч кундан сўнг ёрилиб йиринг оқса ўша киши соғ қоларди. Агар тўртинчи куни у ёрилмаса, минг жондан бири ҳам соғ қолмасди».

Йўл бошловчи йўқлигидан муаллиф қанча истамасин шаҳарни тарк этиш иложи бўлмайди. Бу ерга келганининг учинчи куни у ҳам вабони юқтириб касал бўлиб қолади. Шундай бўлсада, йўл бошловчи топиб, йўл юришда давом этади.

Орадан уч кун ўтгач Ҳақимхон Фаластиннинг Қана шаҳрига етиб келади. «Бу кеча,— деб ёзади муаллиф,— хоҳ ўзимни билиб, хоҳ билмай хушсиз ётдим. Бахтимга вабо бези ёрилиб, шунча кўп йиринг оқдики, бутун баданимда бир томчи сув ҳам қолмади, десам муболаға бўлмайди. Шу тўрт кун ичида шундай қийналдимки, уч йил касал ётганимда ҳам бундай ҳолсизланганим йўқ эди».

У ердан чиққан Ҳақимхон яна қайтадан Жаср Ёқубга, ундан сўнг Дамашққа келиб қолади. Шаҳарнинг улуғворлигидан ҳайратга тушган муаллиф шундай ёзади. «Фақирнинг Шом (Дамашқ.— Э. Х.) да кўрган ажойиботларимдан мингдан бирини ҳам тасвирлашга ожизман. Агар яшайдиган бўлсанг, Шомда яша, қолганлари ҳеч нарса эмас экан».

Ҳақимхоннинг бу ерда қанча яшаганини аниқ айтиш қийин, чунки у бир жойда беш ой яшадим деса, бошқа бир ерда эса, «Фақир икки ойдан сўнг жаннатмакон бу юртдан кўнгил узолдим»,— дейди. «Беш юзтача туя, икки юз араб савдогарларидан иборат» карвонга қўшилиб Бағдод сари сафар қилади.

Бағдодгача йўл сувсиз саҳродан ўтарди, қудуқлардаги сув ҳам жуда шўр эди. «Бу ердаги ичган сувимиздан,— деб ёзади муаллиф,— денгизда ичган шўр сувимиз кўп марта афзал эди. Бу қонхўр саҳрода ташналик ва иссиқдан кўплаб жониворлар қирилиб кетди. Жуда кўп азоб-уқубатлар билан яна ўн беш кун йўл босдик ва ўн олтинчи куни Фарат дарёси қирғоғига етиб

келиб ҳаммамиз сувга ташландик. Сув кўп ичганлигидан баъзи йўловчилар ҳушини йўқотди».

Саёҳатчилар Фурот дарёсидан ўтиб, уч кун дам олгач Дажла дарёси қирғоғига келиб қолдилар. Бу пайтда дарёда сув сатҳи кўтарилиб тошқин юз бераётган эди. Бағдодда Ҳакимхон бир неча кун туради, бир жойда уч ой деса, худди шу қаторда яна «Бир ой ўтгач, бу жаннатмакон вилоятдан нарсаларимни йиғиб, хизматкорлар ҳамроҳлигида Эронзаминга йўл олдим»,— дейди.

Ҳамадонгача ўн кунлик йўл эди. Лекин сайёҳ бу ердаги шиа ва сунний мазҳабидаги диний гуруҳларнинг ўзаро душманликларини ўзида синаб кўргач, йўлни бошқа томонга буриб юборади. «Бу пайтда фақир рум (турк.— Э. Х.) либосларини кийиб юрганимдан,— деб ёзади у,— шиалар мени жуда танг аҳволга солиб қўйишди, шунинг учун истар-истамас Техрон йўлини тарк этиб, жўнаш жиловини Курдистон томон буриб юбордим».

Ҳакимхон ўша пайтларда Синна Арзила номи билан машҳур бўлган Курдистоннинг марказий шаҳарларидан Сенендеджга етиб келади. «Бу шаҳар сал кичикроқ бўлса-да, жуда шинам ва чиройли эди,— деб ёзади муаллиф.— Аммо Эрон мамлакатининг ҳеч бир ерида бундай бежирим шаҳар учрамайди. У ерда турли-туман ноёб мевалар учрайди».

У савдогар Мирза Абу Туроб хонадонидан истиқомат қилади. Бу шаҳарда муаллиф Фатх Али Шоҳнинг қизи ва унинг «доимо шарбат (вино.— Э. Х.) ичиб, бир соат ҳам усиз туролмайдиган бўлиб қолган» кувёви билан учрашади.

Бу шаҳарда у Эрон ҳукмдорининг қизи Султон Парини ҳам учратади. «Бу аёлда,— деб ёзади муаллиф,— бутун Эрон одамларининг ҳусн ва билими ўз ифодасини топган эди, дунёнинг тўртдан бир қисмида бундай аёлни учратиш мумкин».

Ҳакимхон Сенендедж шаҳридан чиқиб кетаётиб Эрон территориясида бемалол сайр этиш мақсадида кийим-бошини бутунлай ўзгартириб олади. «Бу вақтда мен қизилбошлар (эронликлар.— Э. Х.) кийимини кийиб олган эдим... мен уларнинг тилида шундай ажойиб сўзлар ва кийим-бошим билан уларга шундай ўхшар эдимки, бирор тирик жон фақирнинг сунъий эканлигига шубҳа қилмасди».

У Эроннинг энг яхши, шинам ва гуруч етиштирувчи вилояти ҳисобланган Рештга етиб келади. Сайёҳ бу

ерда бир кунча бўлиб, йўл юргач, «жуда обод ва шинам» Эрон ҳокимлиги марказига етди. Техронда Ҳакимхон форс ҳукмдори Фатх Али шоҳ билан учрашади. «Эртаси куни менинг ҳақимда Фатх Али шоҳга хабар беришибди ва шоҳ икки маҳрамни фақирга юборибди. Маҳрамлар шошилганларича келиб: «Сизни шоҳ йўқлаяпти»,— дедилар. Фақир дарров ўрнимдан туриб султон саройи томон йўл олдим...

Шундай бўлдики, худди шу куни шоҳ Рум элчиси шарафига зиёфат бераётган экан, шунинг учун амирлар дабдабали кийимларда икки қатор бўлиб саф тортиб туришарди...

Айвон олдида Дамашқдаги Жомеъ мечити олдидаги фавворага ўхшаш бутунлай мраммрдан ишланган фаввора отилиб турибди. Айвон тагида рангдор тошдан ишланган тахт, худди шундай тошдан жонлидек қилиб тўртта дев ва тўртта арслон ҳайкалчалари ишланган. Бу дев ва арслонлар тахтни бошларида кўтариб турибди. Уларнинг ҳаммаси олтин қандиллар билан безатилган. У тахтни устига яна бир тахт ўрнатилган. Уни «товус тахт» дейишади. Бу тахтни Нодир соҳибқирон Ҳиндистондан олиб келган. Бу тахтга узоқдан қаралса, худди товус патларини ёйиб тургандек кўринади. У бутунлай саид зумрайдан ишланган бўлиб, унинг нуридан атроф мунаввар бўлиб турарди.

Шоҳ ўша тахтда бошига тож кийиб қимматбаҳо тошлар қадалган либосда, қўлидан елкаси қадар инжуларга ғарқ бўлиб ўтирарди. Улар (қимматбаҳо тошлар.— Э. Х.) шундай нур сочардики, кишининг кўзини қамаштириб юборарди. Шоҳнинг ёши ўтиб қолганига қарамай, жуда бардам ва гўзал кўринар, мени айниқса унинг соқоли (шоҳнинг соқоли жуда узун эди.— Э. Х.) ҳайратга соларди.

Бундай дабдабали ҳашаматларни кўриб ҳушимни йўқотишимга оз қолди, лекин куч билан ўзимни тутиб турардим. Ҳар гал бундай улугворликларни кўрганимда Мовароуннаҳр подшоларини ҳукмдор деб ҳисоблашга уялардим.

Алқисса, шоҳ фақирга кўзи тушгач, дарров мени олдига чақириб: «Хуш келибсиз! Биз сизнинг келишингиздан беҳабар эдик. Эшитгач, сизни ўз ҳузуримизга чорладик»,— деди. Фақир ҳурмат билан: «Бу марҳамат ва саҳийликлар фақат улуг хусрав (ҳукмдорга.— Э. Х.)га хос»,— деб унга миннатдорчилигимни билдирдим».

Техрондан чиққан Ҳакимхон Шоҳруд, Бастам, «ҳаддан ташқари шинам ва обод, бироқ халқи бир оз бидъатли бўлган» Сабзавор шаҳарларини босиб ўтади.

Бетоблик Ҳакимхонни яна карвонсаройда тўхташга мажбур қилади. Лекин карвонсаройдагиларнинг диний тушунчаси тазйиқи туфайли яна йўлга тушиб «яхши иқлимли» Нишопур шаҳрига етиб келади ва соғлигини тиклаб олиш мақсадида бу ерда ўн кунча туради. Сўнгра шиа мазҳабли савдогарлар карвонига қўшилиб Тус шаҳрига йўл олади. Йўлда уларга туркман қароқчилари ҳужум қилади. «Бир ҳамла билан туркманлар бизни асир олиб боғлаб қўйдилар. Фақир уларга мовароуннаҳрлик эканлигимни, қўрққанимдан шиа либосларини кийиб олганимни айтиб қасам ича бошладим. Бари беҳуда кетди...

Улар ҳамма отларимизни, бор нарсаларимизни, ечинтириб кийим-бошларимизни ҳам олишди.

Фақир, иш чаппасига кетаётганини сезиб, пешонага уришдан бошқа -фойда йўқлигини билиб, ўзим таниган Хоразм амирлари ва савдогарлари исмини айта бошладим. Улардан бири: «Мен неча марта Ургенчда бўлганман ва у айтаётган амирларни танийман. Уни қўйиб юборинглар»,— деди. У ҳақгўй одамнинг гапидан сўнг мени ва хизматкоримни қўйиб юбордилар, қолган шиаларни боғлаб, шошилганча ўз қароргоҳларига жўнадилар». Машҳадга етиб келгач, Ҳакимхон беморлиги сабабли бу шаҳарда бир оз тўхтади. «Бир неча кундан сўнг,— деб ёзади муаллиф,— яна касалим хуруж қилиб, яна бемажол тўшакка чўзилдим. Уч кунгача нутқим йўқ бўлди, ширин ҳаётдан бутунлай умид уздим».

Йўлнинг кейинги тасвирини Ҳакимхон қисқа ва лўнда ёзиб кетади. Бир неча савдогарлар билан у Серехсга келади. «Бу шаҳар,— деб кўрсатади у,— бутунлай вайронадан иборат». Кейинги йўл чўлдан ўтилади. Тажан дарёсидан кечиб, Маймана, Андхой шаҳарларидан ўтиб ўттиз кундан сўнг Амударё қирғоқларига етиб келади.

Муаллифнинг ёзишича, «йўловчилардан бири кутилмаганда биздан ажралиб Бухоро томон йўл олади. У шаҳарга кириб бориши билан вазир қароргоҳидаги Ҳаким қушбеги уни йўқлатади ва ундан Эрон вилоятидаги аҳволни суриштиради. Суҳбат давомида ўша киши фақирнинг келганини ҳам айтади. Вазир амир Насруллога бу хабарни етказди. Амир шайхулислом Султонхонга одам юбориб бу ҳақда уни огоҳ қилади.

Султонхон ўз хизматкорларини фақирни кутиб олишга юборади.

Бу пайтда фақир карвон билан мақсад сари юриб борардим. Карвон секин юрганидан икки савдогар билан карвондан ажралиб шаҳар (Бухоро.— Э. Х.) томон юзландим. Бир оз юргач, бир қудуққа дуч келдик. Тўртталамиздан бошқа бу бепоён саҳрода ҳеч жон бўлмаганидан бизни даҳшат босди. Биз бирор нарса таомил қилиб олгач сўнг йўлда давом этмоқчи бўлдик. Шерикларим таом тайёрлашга киришишди, мен эса «Умримда Бухоро шаҳрида бўлмаган бўлсам. У ерда бирор танишим бўлмаса, қаерга борсам экан? Карвонсаройда тўхтасаммикан?»,— деб ўйлардим.

Хаёл дарёсига фарқ бўлиб турганимда узоқдан отлиқлар кўринди. Уларга кўзимиз тушгач, ҳаёт билан видолашиб ўлимни кута бошладик. Бу жойга етиб келишимиздан сал олдин безорилар кўп йўловчиларни ўлдириб кетган экан. Йўл эса берк экан. Биз эса буни билмай карвондан ажралиб эдик. Қисқаси, отлиқлар етиб келишди. Биз ҳеч қаёққа қочишнинг иложи бўлмаганидан, бўйнимизни эгиб, бизни талашларини кутиб турардик. Шу пайт улардан бири ажралиб чиқиб, олтин эгар жабдуқли отни етаклаб кела бошлади. Ўша вақтда менинг хизматкорим қудуқдан сув олаётган эди. Отлиқ ундан нимадир сўраб, жавоб олгач, отидан сакраб тушиб мен томон юз ўгириб тезда ёнимга келди ва йиғлаб кўришиб «Сизни эшон жаноб олийлари кутиб ўтирибдилар»,— деди.

Бу сўзларни эшитиб фақир ҳайратдан бармоғимни тишладим ва «Эшонингиз ким?» деб сўрадим. «Қўқондан Бухорога келган Султонхон. Унга Бухоро шайхулисломлиги вазифаси топширилган. Ҳозир ундан обрўли киши топилмайди»,— деди.

Қисқа қилиб айтганда, биз ўша кеч ўз имкониятимиздан ташқари тезлик билан йўл босиб эрта тонгда шаҳар чеккасига етиб келиб тўхтадик. Тонг ёришгач, отларимизни миниб нонушта пайти Бухорога кириб бордик»...

ВАТАНГА ҚАЙТИШ

Шу тариқа, Ҳақимхоннинг узоқ йил давом этган сайру саёҳати, жаҳонгашталик саргузаштлари ниҳоясига етди. У Россия, Туркия, Сурия, Фаластин, Миср, Арабистон, Эрон, Афғонистон мамлакатларида бўлади. Унинг қадами етган юртлар, шаҳарлар рўйхатига бир

назар ташлашнинг ўзиёқ кишини ҳайратга солади: Қўқон, Тошкент, Туркистон, Шамай (Семипалатинск), Омск, Ирбит, Оренбург, Царицин, Астрахань, Мозандарон, Закавказье, Синоп, Қайсари, Латакия, Дамашқ, Ғазо, Қоҳира, Сувайш, Янбо, Жидда, Макка, Мадина, Кусейр ҳамда Арабистон чўли, яна Қоҳира, Ғазо, Қуддус, Хеврон, Набулус, Дамашқ, Бағдод, Ҳамадон, Рашт, Техрон, Нишопур, Машҳад, Маймана, Андхой, Бухоро...

Чет эллардаги кўп йиллик сарсон-саргардонлик, турли-туман машаққатли сафарлардан сўнг Ҳакимхон 1828 йилда Бухорога етиб келиб ўз яқинлари ва дўстлари — шоир Хозиқ, Султонхон каби машҳур шахслар билан дийдор кўришишга муяссар бўлди. Унинг дўстлари орасида энг қадрлиси Султонхон бўлиб, у ўз даврининг етук ақл ва ёрқин талант соҳиби эди.

ХІХ асрнинг 30-йилларида Бухорода бўлган П. И. Демезон у ҳақда шундай ёзган эди: «Менинг Бухоро шайхулисломи Эшон Султонхон билан учрашувим жуда мароқли бўлди. Бу доно мўйсафид асли самарқандлик бўлиб, ...бир неча йиллар Қўқон хонлигида... сўнгра марҳум Бухоро ҳукмдори Мир Ҳайдар илтимосига кўра Бухоро шайхулисломлигини қабул қилган. ...Султонхон шеърятни жуда севар, ўзи ҳам муваффақият билан шеърӣ тизмалар тўқирди. Унинг ёрқин ақли, улуғвор шеърятни Туркистон илм аҳли орасида обрў қозонган». Султонхон ХІХ аср ўзбек адабиётининг етук вакили, деб ёзади таниқли адабиётшунос А. Қаюмов унинг ҳақида. Султонхоннинг ижоди ўзбек адабиётининг кўп томли нашридан жой олган.

Бухоро амири Насрулло машҳур сайёҳни ўз саройига таклиф қилади. Қабул анча вақт давом этади, амир Ҳакимхонга ҳурмат ва иззат кўрсатиб у билан самимий суҳбатлашади, кўрган-кечирганларини иштиёқ билан тинглайди.

1828 йил февраль охирларида Ҳакимхон Уратепа вилоятига етиб келади.

Бир неча вақт ўтгач у Шаҳрисабзга — отаси вақтинча бошпана топиб яшаб турган вилоятга келади. Ҳакимхон ўз асарида йилларни аниқ ёзиб бормагани учун унинг қачон, қаерга борганлигини баъзан аниқлаш қийин. Тахминимизча, у отаси билан 1830—31 йилларда дийдор кўришган бўлса керак, чунки худди шу йилларда Амир Насруллонинг бу вилоятларга ҳарбий юришларидан бири юз берган эди.

1834 йилда Ҳакимхоннинг отаси, сўнгра энг яқин кишиси Султонхон оламдан ўтадилар.

Бухоро амири унинг кўнглини овлаш ва уни ўз хизматига ёллаш мақсадида унинг кўнглини кўтарган киши бўлиб Ҳақимхонга турли совға-саломлар юборади. Амирнинг бу қимматли совғаларидан хижолат тортган Ҳақимхон шундай ёзади: «Лекин бу марҳаматлар фақир учун жуда кўнглисиз воқеа эди. Мен бу бахтсизликдан қандай қутулиш йўлини билмас эдим. Истаристамас ўзимни гоҳ яхши, гоҳ ёмон сезардим.

Лекин мен шуни аниқ сезардимки, султонлар хизматида бўлмоқ бу — энг хавфли ва энг қалтис иш. Шунинг учун ҳам донолар ақлли киши уч нарсдан ўзини тийиши керак, дейдилар. Биринчи нарса — султонлар хизматидан, иккинчи нарса — заҳарни синаб кўришдан, учинчи нарса — хотинлар сўзига кириб сирбой беришдан.

Байт:

Подшолардан вафо кутиш
Сарв дарахтидан мева кутиш билан баробар.
Мажнунтолни жаннат суви билан сугорсангда
Бу дарахт сенга шакарқамиш бўлмайди.

Бухоро хони тазйиқидан зўрға қутулган Ҳақимхон Қаршига, ундан Шаҳрисабзга ўтиб, у ердан бошпана топиб яшаётган афғон амири Дўст Муҳаммадхон билан учрашиб қолади. Маълумки, бахтсизлик кишиларни янада яқинлаштиради. Уларнинг аччиқ тақдиридаги ўхшашлик дўст бўлиб қолишларига сабаб бўлади. Ҳақимхон Дўст Муҳаммадхон Афғонистонга қайтиб ўз тахтига ўтиргач ва инглизларга қарши озодлик кураши олиб бораётган пайтида ҳам ундан хат олиб туради.

1844 йилда амир Насрулло тазйиқидан қочиб келиб Шаҳрисабздан паноҳ топган шоир Ҳозиқ ўлдирилади.

Ҳақимхоннинг вафоти йили номаълум.

ХУЛОСА

Қўқондан чиққан сайёҳ Ҳақимхон саёҳатларининг кўлами, ўзининг иқтидори, олимлиги, ниҳоят, катта ҳажмли тарихий асар яратганлиги жиҳатидан бир вақтлар ном чиқарган рус сайёҳи Афанасий Никитин, грузин Рафаил Данибегашвили, ака-ука Атаносовлар мавқеи билан тенг кела олади.

Ҳақимхон уч қитъа (Осиё, Африка, Европа) ва уч денгиз (Қаспий, Қора ва Қизил) ошиб, ўз сафари давомида кўп дарё, тоғлардан ўтиб одам оёғи, қуш қаноти куядиган бепоён чўллар босиб ўз саёҳатини давом эттиради.

Ҳақимхон қаерда бўлмасин, қандай ажойиботлар кўрмасин, ҳар вақт Ватан соғинчи — Қўқон ёди билан яшади. Унинг ўз юртига бўлган меҳр-муҳаббати шу даражада кучли эдики, кўп мамлакат ва вилоятлар ҳукмдорларининг турғун бўлиб қолиш ҳақидаги астойдил айтган таклифларини у рад этди. Она Ватан муҳаббати унга бегона юртлардаги оғир сафарларда, очлик, ташналик, бетоблик азобларини енгишда Ҳақимхонга катта мадад берди. У тақдирнинг оғир синовлари, фожиаларини бошидан кечирди, қувғинлик аламига матонат билан бардош берди. Шу жиҳатдан унинг ҳаёти ва у яратган «Мунтахаб ат-таворих» асари диққатга сазовордир.

Биз ушбу рисоламизда Ҳақимхоннинг саёҳатлари ҳақидагина фикр юритдик. Лекин Ҳақимхон йирик тарихчи, географ, адабиётчи, маърифатчи ҳамдир.

Хуршут Э.
Ҳақимхоннинг ҳаёти ва са-
ёҳатлари/[Масъул муҳарр.: У. Карим
ов].— Т.: Фан, 1987,— 48 б.

Хуршут Э. Жизнь и путеше-
ствие Хаким-хана.

ББК 72.3

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Дарбадарлик ва қувғинликда	6
Россия тасарруфидаги ўлкаларга саёҳат	13
Яқин Шарқ бўйлаб саёҳат	29
Ватанга қайтиш	44
Хулоса	47

Энвер Хуршут

ЖИЗНЬ И ПУТЕШЕСТВИЯ ХАҚИМ-ХАНА

На узбекском языке
Ташкент, «Фан»

*Ўзбекистон ССР ФА илмий-оммабоп адабиётлар
таҳрир ҳайъати томонидан нашрга тасдиқланган*

Муҳаррир *Н. Қосимова*
Техмуҳаррир *Л. Тюринна*
Қорректор *Шамсугдинова М.*

ИБ № 4073

Терияшга берилди 29.10.87, Босишга рухсат этилди 27.11.87. P03161. Формати 84×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитур. Юқори босма. Шартли босма л. 2.52. Ҳисоб-нашриёт л. 2.5. Тиражи 3000. Заказ 227. Баҳоси 10 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, Гоголь кучаси, 70.
ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси, Тошкент, М. Горький проспекти, 79.